

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1988

1

SZEGED
1989

JAHRBUCH DES MÓRA FERENC MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ. ФЕРЕНЦ МÓРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)

Szerkesztő bizottság

Barna László, Dömötör János, Juhász Antal
Lengyel András, Zombori István

A szerkesztő bizottság elnöke

TROGMAYER OTTÓ

Szerkesztő

JUHÁSZ ANTAL

1999

A tanulmányok lektorai

Anderle Ádám	Krupa András
Barta László	Lengyel András
Bozóki András	Lovag Zsuzsa
Czene László	Makk Ferenc
Dömötör János	Siklósi Gyula
Gaál Endre	Sipos József
Gaskó Béla	Szuromi Pál
Juhász Antal	Tóth Ferenc
Kilián István	Trogmayer Ottó
Kőhegyi Mihály	Varga Lajos
Zombori István	

Technikai szerkesztő

VARGA JÓZSEF

A borítólapon Mayer Gyula tervei alapján készült.

HU ISSN 0563—0525

Felelős kiadó: dr. Trogmayer Ottó
88-4417 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató
Példányszám: 625 — Terjedelem: 45,25 A/5 ív
Kiadási eng. sz.: 55 462
Készült monószedéssel, íves magasnyomással,
az MSZ 5601—59 és MTA 5602—55 szabvány szerint

TARTALOM

Régészet

<i>Horváth Ferenc</i> : A Tisza-vidék újkőkori településrendszerének és háztípusainak áttekintése	15
<i>Vörös Gabriella</i> : Fegyveres sírok az Alföldön a IV. század második fele és az V. század közepe között	41
<i>Béres Mária</i> : Beszámoló a Nagymágocs, Szendrei major—Hűtőtó területén végzett leletmentésről	59
<i>Szemán Attila</i> : X—XI. századi filigrános mellkeresztek	75
<i>Boldizsár Péter</i> : Gótikus kályhacsempék az újabb budavári ásatás leletanyagából	95

Néprajz

<i>Juhász Antal</i> : Vázás szerkezetű sárfalak Szeged vidékén	113
<i>Szűcs Judit</i> : Egy csongrádi tanya története és tárgyleltára	141
<i>Nagy Vera</i> : A szentesi takácsmesterség	167

Történettudomány

<i>Orbán Imre</i> : Adatok Árpád-házi Szent Margit tiszteletéhez	203
<i>Barta László</i> : Spanyol követjelentés Szeged visszavívásáról	221
<i>Zombori István</i> : Szeged visszafoglalásának visszhangja Spanyolországban (1683—1688)	231
<i>Lotz Antal</i> : Adalékok Kövegy művelődéstörténetéhez	243
<i>Erdélyi Péter—Sebőkne Gombos Zsuzsanna</i> : Országgyűlési képviselőválasztás 1901-ben Csongrádon	259
<i>Labádi Lajos</i> : Szentes az 1861. évi alkotmányosság idején	277
<i>Marjanucz László</i> : Adalékok Kiskundorozsma művelődési és társadalmi viszonyaihoz	287
<i>Varga László</i> : Anarchista deklaráció Magyarországon	301
<i>Sipos József</i> : Az Országos Kisgazda- és Földművespárt megalakítása	307
<i>Romsics Ignác</i> : Bethlen István konzervatívizmusa	321
<i>Tóth István</i> : A Békés és Csanád megyei szlovákság néhány népességi, politikai és vallási vonása (1914—1944)	329
<i>Marosvári Attila</i> : Szakmunkásképzés Makón 1956 és 1975 között	347

Éremtan

Nagy Ádám: Egy pénzlelet sorsa Szőregen 1837-ben 387

Irodalomtörténet

Lengyel András: Féja Géza és a Szegedi Fiatalok 397

Demeter Júlia: Dugonics András „A fazék” című iskoladrámája 429

Művészettörténet

Szuromi Pál: Ősök és rokonok. Tóth Menyhért portréiról 471

Nagy Imre: Egy Patay László-festmény elemzése 483

Természettudomány

Horváth Ágnes: Hidrobiológiai vizsgálatok a kelebiai halastavakon 497

CONTENTS

Archeology

<i>Horváth, Ferenc</i> : A Survey on Neolithic Settlement Pattern and House Types in the Tisza-Region	15
<i>Vörös, Gabriella</i> : Weaponed Graves in the Great Hungarian Plain between the Second Half of the 4th and the Middle of the 5th Centuries	41
<i>Béres, Mária</i> : Report on the Rescue Performed in Szendrei major — Hútőtó, Nagymágocs	59
<i>Szemán, Attila</i> : Filigreed Chest-Crosses in the 10—11th Centuries	75
<i>Boldizsár, Péter</i> : Gothic Stove Tiles from the Artefacts of Recent Excavations in Buda Castle	95

Ethnography

<i>Juhász, Antal</i> : Framed Mud Walls in the Environs of Szeged	113
<i>Szűcs, Judit</i> : The History and Inventory of a Farm House in Csongrád	141
<i>Nagy, Vera</i> : The Weaving Trade in Szentes	167

History

<i>Orbán, Imre</i> : Data to Reverence of Saint Margit from Árpád-Dynasty	203
<i>Barta, László</i> : Report by a Spanish Ambassador on the Reoccupation of Szeged	221
<i>Zombori, István</i> : Reactions to the Reoccupation of Szeged in Spain (1683—1688)	231
<i>Lotz, Antal</i> : Contributions to the History of Culture in Kövegy	243
<i>Erdélyi, Péter—Sebőkné Gombos, Zsuzsanna</i> : Parliamentary Elections in Csongrád in 1901	259
<i>Labádi, Lajos</i> : Szentes in the Period of Constitutionalism in 1861	277
<i>Marjanucz, László</i> : Contributions to Cultural and Social Relations in Kiskundorozsma	287
<i>Varga, László</i> : An Anarchist Declaration in Hungary	301
<i>Sipos, József</i> : Formation of the National Small-Holders' and Agriculturists' Party	307
<i>Romsics, Ignác</i> : István Bethlen's Conservatism	321
<i>Tóth, István</i> : Some Demographic, Political and Religious Features of the Slovaks in Békés and Csongrád Counties	329
<i>Marosvári, Attila</i> : Vocational Training in Makó between 1956 and 1975	347

Numizmatology

Nagy, Ádám: History of a Coin-finding in Szőreg in 1837 387

History of Literature

Lengyel, András: Géza Féja and Szeged Youth Arts College 397

Demeter, Júlia: András Dugonics's schooldrama titled „The Pot” 429

Art History

Szuromi, Pál: Ancestors and Relatives. (About Menyhért Tóth's Portraits) 471

Nagy, Imre: The Analysis of a Painting by László Patay Scien 483

Sciences

Horváth, Ágnes: Hydrobiological Researches on Fish Ponds in Kelebia 497

INHALTSVERZEICHNIS

Archäologie

<i>Horváth, Ferenc</i> : Übersicht über das Siedlungssystem und die Haustypen der Theissgegend im Neolithikum	15
<i>Vörös, Gabriella</i> : Begräbnisstätten mit Waffen auf der ungarischen Tiefebene von der zweiten Hälfte des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts	41
<i>Béres, Mária</i> : Bericht über die Ausgrabung auf dem Gebiet von Nagymágocs, Szendrei—Meierhof und Hütötó	59
<i>Szemán, Attila</i> : Brustkreuze von Filigranarbeit aus dem 10.—11. Jahrhundert ..	75
<i>Boldizsár, Péter</i> : Gotische Ofenkacheln aus dem Fundmaterial der neueren Ausgrabung auf der Burg von Buda (Ofen)	95

Ethnographie

<i>Juhász, Antal</i> : Lehmwand mit Holzgefüge in der Gegend von Szeged	113
<i>Szűcs, Judit</i> : Geschichte und Sachinventar eines Bauernhofes in Csongrád.....	141
<i>Nagy, Vera</i> : Weberei in Szentes.....	167

Geschichte

<i>Orbán, Imre</i> : Beiträge zu der Verehrung der Heiligen Margarete von dem Arpadenhaus	203
<i>Barta, László</i> : Ein spanischer Gesandterbericht über die Zurückeroberung von Szeged	221
<i>Zombori, István</i> : Das Echo der Zurückeroberung von Szeged in Spanien (1683—1688)	231
<i>Lotz, Antal</i> : Beiträge zu der Bildungsgeschichte von Kövegy	243
<i>Erdélyi, Péter—Sebők-Gombos Zsuzsanna</i> : Abgeordnetenwahl in Csongrád im Jahre 1901	259
<i>Labádi, Lajos</i> : Die Stadt Szentes zur Zeit der Verfassung 1861	277
<i>Marjanucz, László</i> : Beiträge zu den Bildungs- und Gesellschaftsverhältnissen von Kiskundorozsma	287
<i>Varga, László</i> : Anarchistische Deklarations in Ungarn	301

<i>Sipos, József</i> : Die Entstehung der Landespartei der Kleinlandwirte und Bauern	307
<i>Romsics, Ignác</i> : Der Konservatismus von István Bethlen	321
<i>Tóth, István</i> : Die bedeutenden Züge der Poulation, Politik und Religion der slowakischen Bevölkerung in dem Komitat Békés und Csanád (1919—1944)	329
<i>Marosvári, Attila</i> : Facharbeiterausbildung in Makó zwischen 1956—1975	347

Münzkunde

<i>Nagy, Ádám</i> : Schicksal eines Münzfundes in Szőreg aus dem Jahre 1837	387
---	-----

Literaturgeschichte

<i>Lengyel, András</i> : Géza Féja und die „Jungen von Szeged“	397
<i>Demeter, Júlia</i> : Das Schuldrama „Der Topf“ von András Dugonics	429

Kunstgeschichte

<i>Szuromi, Pál</i> : Vorgänger und Verwandten. Über die Portraits von Menyhért Tóth	471
<i>Nagy, Imre</i> : Interpretation eines Gemäldes von László Patay	483

Naturwissenschaft

<i>Horváth, Ágnes</i> : Hydrobiologische Untersuchungen in den Fischteichen von Kelebia	497
---	-----

TABLE DES MATIÈRES

Archeologie

<i>Horváth, Ferenc</i> : Études sur le système de l'habitat et sur les types de bâtiment de néolithique de la région de Tisza	15
<i>Vörös, Gabriella</i> : Les tombeaux avec des armes à la Grande Plaine entre la 2 ^e moitié du 4 ^e siècle et le centre du 5 ^e siècle	41
<i>Béres, Mária</i> : Exposé sur les travaux de mise à jour des trouvailles du territoire Nagymágocs—Szendrei major, Hűtőtó	59
<i>Szemán, Attila</i> : Des croix pectorales ornées de filigrane du 10 ^e —11 ^e siècles	75
<i>Boldizsár, Péter</i> : Des carreaux céramiques gothiques des trouvailles des fouilles nouvelles de Budavár	95

Ethnographie

<i>Juhász, Antal</i> : Les murs en boue à construction de charpente dans la région de Szeged	113
<i>Szűcs, Judit</i> : L'inventaire des objets et l'histoire d'un hameau de Csongrád	141
<i>Nagy, Vera</i> : Le métier tisserand de Szentes	167

Science historique

<i>Orbán, Imre</i> : Données sur l'admiration de Sainte Marguerite de la dynastie Árpád	203
<i>Barta, László</i> : La notification par le délégué espagnol de la réoccupation de Szeged	221
<i>Zombori, István</i> : Le retentissement de la réoccupation de Szeged en Espagne (1683—1688)	231
<i>Lotz, Antal</i> : Données sur l'histoire de la civilisation de Kövegy	243
<i>Erdélyi, Péter—Sebőkné Gombos, Zsuzsanna</i> : L'élection d'un député à Csongrád en 1901	259
<i>Labádi, Lajos</i> : Szentes au temps de la constitution de 1861	277
<i>Marjanucz, László</i> : Données sur les conditions culturelles et sociales de Kiskun-dorozsma	287

<i>Varga, László</i> : Déclaration anarchiste en Hongrie	301
<i>Sipos, József</i> : L'établissement du Parti National des Petits Propriétaires et Agriculteurs	307
<i>Romsics, Ignác</i> : Le conservatisme d'István Bethlen	321
<i>Tóth, István</i> : Quelques traits de population, de politique et de religion des slovaques des Comitats Békés et Csanád (1919—1944)	329
<i>Marosvári, Attila</i> : L'instruction des ouvriers spécialisés de 1956 au 1975	347

Numismatique

<i>Nagy, Ádám</i> : L'histoire d'une trouvaille de monnaie à Szőreg en 1837	387
---	-----

Histoire de la littérature

<i>Lengyel, András</i> : Géza Féja et les Jeunes Szegediens	397
<i>Demeter, Júlia</i> : Le drame scolaire d'András Dugonics « La marmite »	429

Histoire des Beaux-Arts

<i>Szuromi, Pál</i> : Les ancêtres et les parents. Des portraits de Menyhért Tóth	471
<i>Nagy, Imre</i> : L'analyse d'une peinture de László Patay	483

Sciences exactes

<i>Horváth, Ágnes</i> : Les analyses hydrobiologiques des étangs poissonneux de Kelebia	497
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Археология

<i>Хорватх, Фэрэнц</i> : Пересмотр системы поселений и типов жилищ в неолите окрестности Тиссы	15
<i>Верез, Габриэлла</i> : Погребения оружием из второй половины IV-ого века — середины V-ого века н. э. Венгерской Равнине	41
<i>Береш, Мария</i> : Отчет о спасительных раскопках около Надьмагоч — Сенд-реи майор, Хютето	59
<i>Семан, Аттила</i> : Наперсные кресты филиграном из X—XI вв.	75
<i>Болдижар, Петер.</i> : Готические изразцы в материале новых раскопок в крепости Буды	95

Этнография

<i>Юхас, Антал</i> : Столбовые стены из гряда в окрестности Сегеда	113
<i>Сюч, Юдит</i> : История и инвентарь одного хутора около Чонграда	141
<i>Надь, Вера</i> : Ткачество в Сентеше	167

История

<i>Орбан, Имре</i> : Данные к благоговению Святой Маргита из династии Арпада	203
<i>Барта Ласло</i> : Сведение посленника из Испании о повторном отвоевании Сегеда	221
<i>Зомбори, Иштван</i> : Отклик повторного отвоевания Сегеда в Испании (1683—1688)	231
<i>Лотз, Антал</i> : Данные к истории культуры в Кеведь	243
<i>Эрдели, Петер—Шебекне Гомбош, Жужанна</i> : Избрание депутатов государственного собрания в 1901-ом году в Чонграде	259
<i>Лабаци, Лайош</i> : Сентеш — во время конституции 1861-ого годй	277
<i>Марянуц, Ласло</i> : Данные к культурным и общественным условиям в Кишкундорожме	287
<i>Варга, Ласло</i> : Анархическая декларация в Венгрии	301
<i>Шитош, Йозеф</i> : Учреждение Государственной Партии «Мелких Землевладельцев и Земледельцев»	307

<i>Ромшич, Игнац</i> : Консервативизм Иштвана Бетхлена	321
<i>Тотх, Иштван</i> : Некоторые демографические, политические и религиозные черты словаков в комитатах Бекеш и Чанад (1919—1944)	329
<i>Марошвари, Аттила</i> : Подготовка квалифицированных рабочих в Мако-среди 1956—1975 гг.	347

Нумизматика

<i>Надь, Адам</i> : История монетного клада в Сереге в 1837-ом году	387
---	-----

Литературоведение

<i>Лендел, Андраш</i> : Геза Фея и Сегедские Юноши	397
<i>Деметер, Юлия</i> : «Чугин» — школьная драма Андраша Дугонича	429

Искусствоведение

<i>Суromи, Пал</i> : Предки и родственники. О портретах Меньхерта Тотх	471
<i>Надь, Имре</i> : Анализ одного полотна от Ласло Патаи	483

Естествознание

<i>Хорватх, Агнеш</i> : Гидробиологические исследования на рыбных прудах около Келебии	497
--	-----

RÉGÉSZET

A Tisza-vidék újkőkori településrendszerének és háztípusainak áttekintése

HORVÁTH FERENC

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Tanulmányomban nem törekedhetek a Tisza-vidéki újkőkori településrendszerének rekonstrukciójára, mindössze az utóbbi évtizedek ez irányú kutatásai, valamint ásatási megfigyeléseim kronológiai keretbe illesztett áttekintésére szorítokozom, különös tekintettel a háztípusok és azok építési technikájának fejlődésére. A régészeti topográfiai munkák előrehaladása, a nagy felületen, korszerű módszerekkel folytatott feltárások számának gyarapodása a jövőben minden bizonnyal jelentősen módosítják jelenlegi ismereteinket, bizonyos részterületek eredményeinek áttekintése azonban már ma is befolyással lehet a további kutatás irányaira.

A magyarországi újkőkori lakóház kutatás vizsgálata során első ízben Banner J., legutóbb pedig Patay P. a Kárpát-medence neolit és rézkori építményeinek elemzése kapcsán foglalkozott a Tisza-vidék újkőkori háztípusainak kérdésével.¹ A kérdéskör újra felvetését egyrészt az azóta jelentősen megnövekedett forrásanyag, másrészt egy szűkebb régió fejlődése részletesebb vizsgálatának igénye indokolja.

A Tisza-vidék első újkőkori népessége, a Körös-Starčevo kultúra a Közép-Tisza-vidék (*Kunhegyes—Berettyóújfalu* vonal) magasságáig a folyó mindkét partján megtelepült. A Déli-Tisza-vidéken a Bánát területén, a Galacka és Zlatica folyók mentén gyanítja a jugoszláv kutatás a Körös és Starčevo típusú kerámia elterjedésének határát, ami a Duna—Tisza közti területen a Bácska és Szerémség közötti Duna-vonalnak felelne meg.² A Felső-Tisza-vidéken a Körös kultúra erdélyi-partiumi változata települt meg.³ Vizsgálódásunk szempontjából a két csoport településrendszere közötti szembeötlő különbség lényeges. Míg a Déli- és Középső-Tisza-vidéken a települések száma rendkívül nagy, a Felső-Tisza-vidéken ezzel szemben meglehetősen gyér, ami a két népesség alapvető gazdálkodásában jelentkező eltérésnek tulajdonítható.⁴ Északon különösen jelentős és specifikus az obszidián összegyűjtése és cseréje. Ma még nem mutatható ki pontosan, hogy a gazdálkodásban a földművelés és az állattartás — ezen belül a nagyállattartás — milyen arányban szerepeltek, annyi azonban az állatcsont vizsgálatokból leszűrhető, hogy a nagyállattartásra talán nagyobb súly esett, mint a déli területeken.⁵ Ezt a feltételezést látszik alátámasztani az is, hogy az

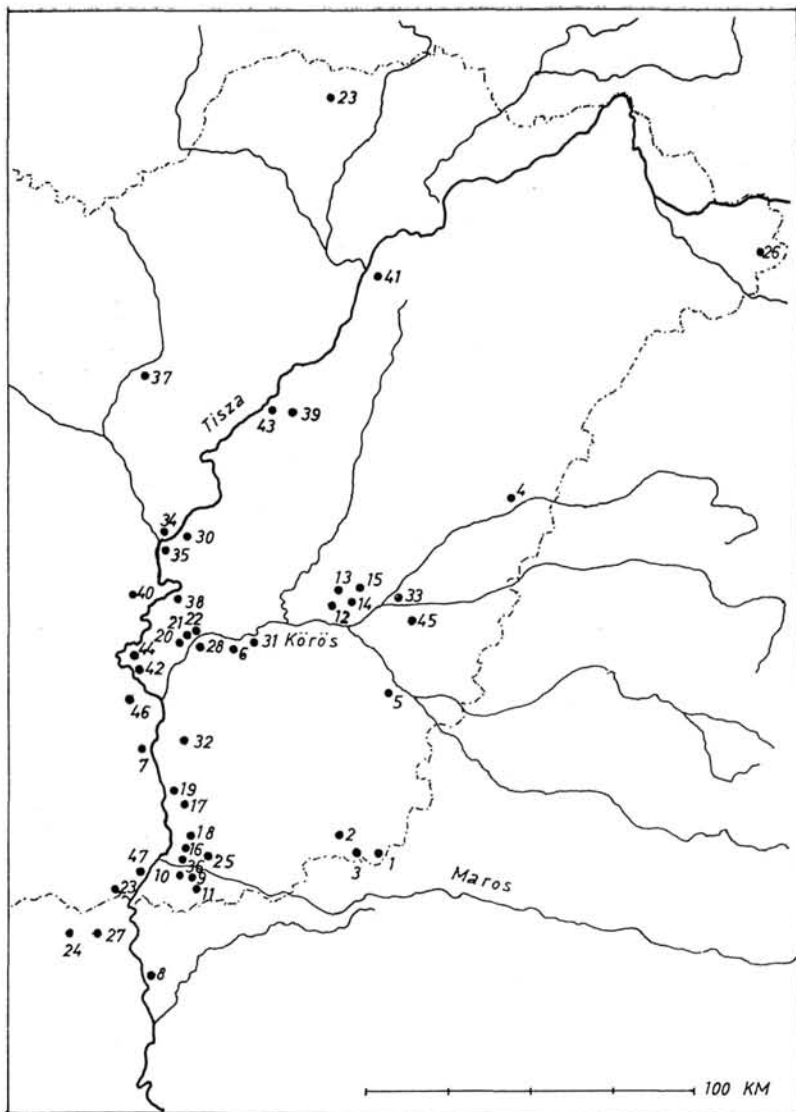
¹ Banner, J. 1943, Patay, P. 1985.

² Kalicz N. 1965, 28. Trogmayer O. 1968. 11—12. Makkay J. 1982. 18—20. Brukner, B. 1974. 428—429.

³ Kalicz N.—Makkay J. 1974., 1974/a., 1976.

⁴ Raczky P. 1979—80. 14., 1986. 28—29.

⁵ Kalicz N.—Makkay J. 1974. 9, 12., 1976. 23.

1. ábra. A szövegben említett fontosabb lelőhelyek áttekintő térképe. 1. Battonya—Gödrösök. 2. Battonya—Parázs tanya 3. Battonya—Vid part 4. Berettyóújfalu—Herpály 5. Békés—Povád 6. Békésszentandrás—Furugy 7. Csanytelek—Újhalastó 8. Csóka (Čoka) 9. Deszk—Olajkút 10. 10. Deszk—Vénó 11. Deszk—Ordos 12. Dévaványa Sártó 13. Dévaványa—Katalaszeg 14. Dévaványa—Katonaföldek 15. Dévaványa—Simasziget 16. Hódmezővásárhely—Gorzsa 17. Hódmezővásárhely—Kotacpart Vátya tanya 18. Hódmezővásárhely—Kökénydomb 19. Hódmezővásárhely—Szakálhát 20. Kunszentmárton—Bohonya 21. Kunszentmárton—Érpart 22. Kunszentmárton—Kékes 23. Krasznokvajda 24. Ludas—Budzsák 25. Maroslele—Pana. 26. Méhtelek 27. Nosza—Gyöngypart (Biserna Obala) 28. Ócsöd—Kovácshalom 29. Rőszke—Lúdvár 30. Szajol 31. Szarvas—Botanikus kert 32. Szegvár—Tűzköves 33. Szeghalom—Kovácshalom 34. Szolnok—Tűzköves 35. Szolnok—Szanda 36. Tápé—Lebő 37. Tarnabod—Templomföld 38. Tiszaföldvár—Téglagyár 39. Tiszaigar—Csikóstanya 40. Tiszajenő 41. Tiszapolgár (Polgár)—Csőszhalom 42. Tiszasas—Rév 43. Tiszaszőlős—Csákányszeg 44. Tiszaug—Vasútállomás 45. Vésztő—Mágor 46. Csongrád—Bokros 47. Gyálarét

erdélyi Körös csoport gazdálkodásában a szarvasmarhatartás a juh-kecske részarányánál nagyobb súllyal szerepelt.⁶

A két terület településsűrűsége közötti nagy eltérésben emellett a két csoport életének időtartama közötti jelentős különbség is szerepet játszhatott, hiszen a jelenleg ismert C¹⁴-adatok szerint a déli csoport élete jóval hosszabb ideig tartott.⁷ Kalicz N. és Makkay J., akik a Felső-Tisza-vidéki Körös népesség létét kimutatták és tisztázták annak anyagi kultúráját és időrendi helyét, a két csoport közötti eltérésekben a közvetlen erdélyi, illetve balkáni kapcsolatokon túl a korábbi, helyi őslakosság szerepére is utaltak.⁸

A középső és déli Tisza-vidéket benépesítő Körös csoport településrendszeréről jóval több adattal rendelkezünk. A telepek 70%-a a folyók árterében, illetve ártéri szigeteken helyezkedik el, kiterjedésük 150—400×20—30; illetve 300—400×30—40 méter között váltakozik. Két esetben (*Dévaványa-Katonaföldek és Szolnok-Szanda*) a telep kiterjedése jóval nagyobb, 800×50—100; ill. 600×100 méter.⁹ Az eddig megismert lelőhelyek kivétel nélkül hosszasan elnyúló, horizontális szerkezetűek. A település helyének kiválasztásában szerepet játszó ökológiai tényezők szerepét, ezek összefüggését a gazdálkodási rendszerrel több részletes kutatás elemezte.¹⁰ Nagyobb összefüggő területen végzett ásások hiányában meglehetősen keveset tudunk az egyes telepek belső szerkezetéről. Hiteles megfigyelések szerint a házak a folyópartokon hosszasan elnyúlva egy vagy két sorban álltak.¹¹ A nagy kiterjedésű telepnyomok természetesen nem egyazon időben használt házak nyomait jelentik. A településeken belül az egy időben állott házak számáról azonban pontos adataink nincsenek. Makkay J. megfigyelései szerint az egyetlen házból álló települések száma minimális, a kisebb Körös-telepeken 5—10, a nagyobb kiterjedésűek esetében 50, vagy ennél több házzal lehet számolni. Az építmények 30—50 méterre állhattak egymástól, s nagy kiterjedésű, néha 1 km hosszúságot is meghaladó lineáris települések két vagy három települési fázis alatt jöttek létre.¹²

A Felső-Tisza-vidék háztípusairól ez ideig nincs biztos adatunk, a középső és déli területekről azonban több értékelhető példát is ismerünk. Banner J. Hódmezővásárhely környéki ásatai alapján a Körös-csoport jellemző házának az agyaggal tapasztott padlójú, föld felszínére támaszkodó nyeregretetős szerkezetű kunyhót tartotta. (*Kotacpart—Vata tanya*).¹³ 1957—58-ban a *Szabadka (Subotica)* melletti *Nosza-Gyöngyparton (Biserna Obala)* először figyeltek meg felmenő falú, oszlopszerkezetes lakóházakat a Körös-csoport területén.¹⁴ Ugyancsak hasonló épületet tárt fel Szekeres L. 1965-ben az előbbi lelőhely közelében, *Ludas Budzsákon*.¹⁵ Trogmayer O. 1966-ban a rözske—lúdvári házmodell-töredék rekonstrukciójával, valamint az akkor fellelhető valamennyi adat egybevetésével bizonyította, hogy a Körös-csoport

⁶ *Tringham, R.* 1971. 95.

⁷ Gyálarét—Szilágyi major: Bln. 75: 5332±100, Katalszeg: Bln. 86: 4611±100 bc (Trogmayer 1968. 16). Deszk—Olajkút. Bln. 583: 4460±100 bc (Quitta—Hohl 1969. 240—241). Méhtelek: Bln. 1331: 4885±60, GrN. 6897: 4675±60 bc (Kalicz, N.—Makkay, J. 1976. 23).

⁸ *Kalicz N.—Makkay J.* 1974. 21—24., 1974/a. 82. Makkay J. 1982. 77—79.

⁹ *Kalicz N.* 1957. 84., 1965. 30., *Trogmayer, O.* 1968. 12., *Ecsedy I.* 1972. 59., *Raczky P.* 1982. 10.

¹⁰ *Nandris, J.* 1970., *Kosse (Krúdy) K.* 1977., *Jarman, M. R.—Bailey, G. N.—Jarman, H. N.* 1982. 168—184., *Sherratt, A. G.* 1985.

¹¹ *Kalicz, N.* 1965. 32., *Ecsedy, I.* 1972. 59., *Kalicz, N.—Raczky, P.* 1980—81. 14.

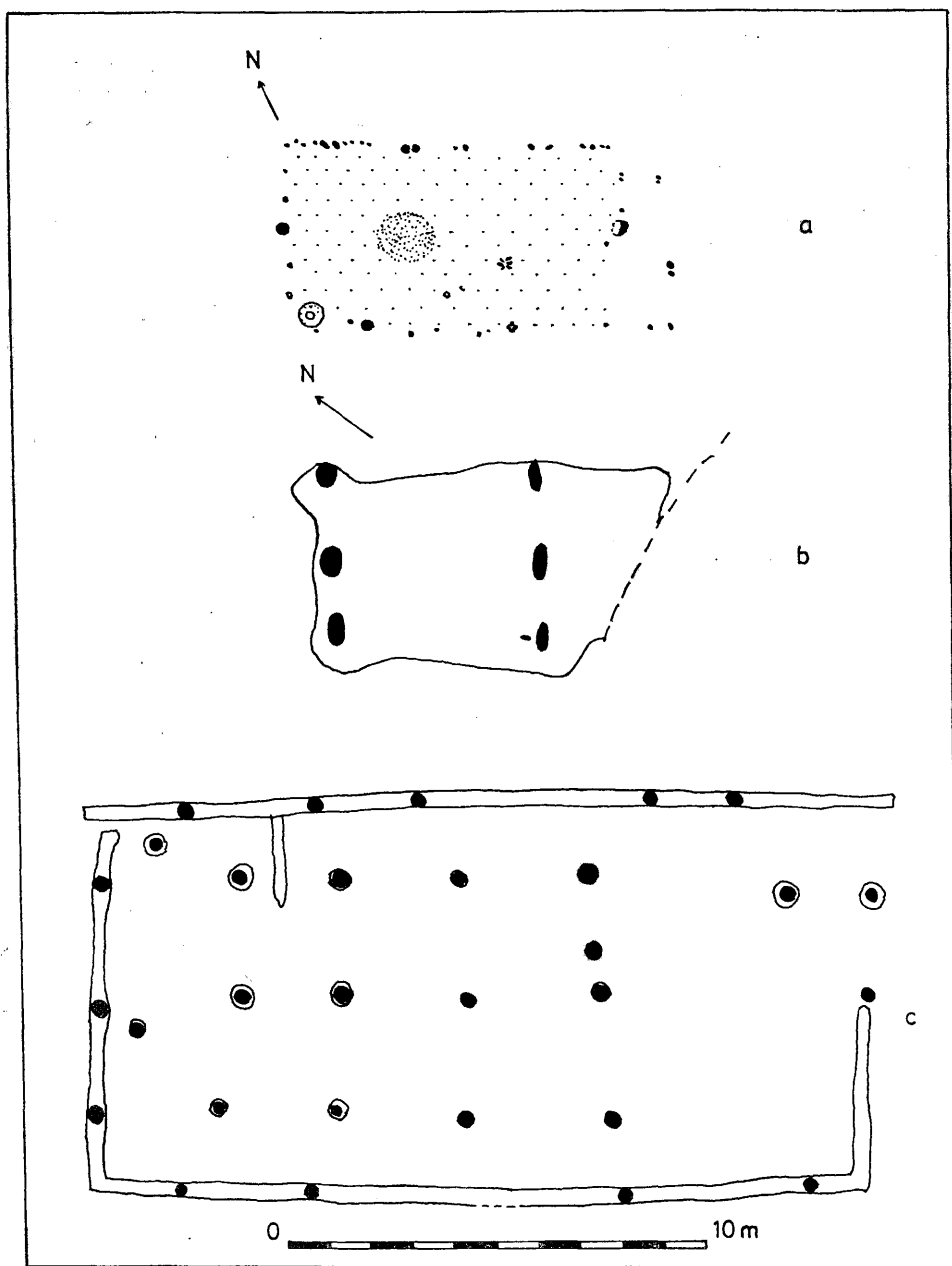
¹² *Makkay J.* 1982/a. 159.

¹³ *Banner, J.* 1943. 11.

¹⁴ *Garasanin, D.* 1959. 10., 1961. 305. Taf. 16,3—4,7—8., *Brukner, B.* 1974. 432., Fig. 25.

¹⁵ *Szekeres, L.* 1967. 11—12., 1986. 17—18.

2. ábra. a) Tiszajenő—Szárázérpart. Selmeczi L. (MFMÉ. 1969—2, 18.) után. b) Krasznokvajda. Losits F. (Fol. Arch. XXXI. Abb 10) nyomán. c) Csanytelek—Újhalastó. Hegedűs K. (MFMÉ. 1982/83—1. Fig. 3) nyomán.

már ismerte az oszlopszerkezetes, felmenő falú, nyeregtetős háztípust.¹⁶ Nem sokkal ezután, 1967-ben Selmeczi L. tiszajenői ásatásán elő is került a magyarországi Tisza-vidék első korai neolitikus felmenő falú háza.¹⁷ (2. ábra a) Azóta több hasonló szerkezetű építmény került elő *Szajolban* és *Szolnok-Szandán* Raczy P. és Kalicz N. ásatásain.¹⁸ Mindezek alapján már úgy véljük, meglehetősen pontossággal vázolható fel a Tisza vidéki kora-neolitikus lakóház jellemző típusa, a téglalap alaprajzú, oszlopvázazás, patics- vagy nádfalú, egyhelyiséges, nyeregtetős szerkezet. Épített tűzhelyről a házon belül csak *Tiszajenő*, *Szolnok-Szanda* 5. sz. ház, Hódmezővásárhely-Kotacpart esetében van adatunk, ami talán a Körös településeken a házon kívüli tűzhely gyakoriságával magyarázható. Ugyancsak általánosnak tartható a házban vagy azon kívül földbe mélyített hombáredény, vagy tapasztott tárolóverem. Az egységes alaprajzi elrendeződésen belül két esetben a házhoz oszlopos előtér csatlakozik (*Tiszajenő*, *Szajol*). *Szolnok-Szandán*, a feltárt 6 ház, illetve házrészlet közül három egy U alakú házcsoporthoz tartozott úgy, hogy az egyik ház rövidebb oldalaihoz a másik kettő hosszanti oldalaihoz csatlakozott mintegy belső udvart képezve, aminek nyitott része az egykori ártérre nézett.¹⁹ A megfigyelések szerint számolnunk kell tapasztott padló nélküli építményekkel is, ahol csak az oszlopok sora jelölte ki az alaprajzot (*Szolnok-Szanda*, *Dévaványa-Katonaföldek*). Nagyon fontos a távolabbi Körös-terület háztípusainak megítélésében, hogy az al-dunai csoportban is hasonló alaprajzú, de hosszabb méretű házak léteztek (*Ostrovu Golu*: 16×2,5—4 m-es házak).²⁰ Sajnos, nem mindegyik esetben ismert a közölt házak mérete. Biztos adataink *Tiszajenő* (7,80×4,30 m),²¹ *Szajol* (7,50×4,50 m), *Dévaványa-Katonaföldek* (6×5 m), valamint *Nosza* (H.: 6,80 m) esetében vannak.

Ha a Tisza-vidéki és erdélyi kora-neolitikus építményeket összehasonlítjuk a bulgáriai-dél-balkáni hasonló korú építményekkel, az alapvető szerkezeti egyezéseken túl jelentős eltéréseket figyelhetünk meg. Alapterületük nagyjából azonos a Tisza vidékiekével, alaprajzuk azonban a négyzethez áll közelebb, szerkezetük és építési technikájuk is eltérő. A vastag, tapasztott anyagból készült falakat sűrű oszlopváz erősítette. Ezekben a házakban belső oszlopsor csak ritkán fordul elő.²²

A szóban forgó két régió közötti különbség a településforma tekintetében még inkább kirívó. Míg a dél-balkáni-bulgáriai korai neolitikumban a tell-településforma a jellemző, addig a Körös-Starčevo kultúra nagyon hosszú ideje alatt egyetlen egy tell sem jött létre.²³ Ennek okát a kutatás abban látja, hogy a természeti környezeti tényezők a dél-balkáni területeken élő közösségeket hosszú ideig tartó egy helyben lakásra kényszerítették, mivel kevesebb volt a jó életfeltételeket nyújtó terület. Ezért ott a földművelés intenzívebb formája jött létre, ami a hosszabb életű, állandó települések kialakulását lehetővé tette.²⁴ A tartósabb, súlyos agyagfalakból épült házak „tellképző” szerepére is többen utaltak.²⁵ Makkay J. részletes elemzéssel meggyőzően bizonyította, hogy a geográfiai tényezők, védelmi szempontok, a település

¹⁶ Trogmayer, O. 1966. 235—240., 1966/a. 11—26.

¹⁷ Selmeczi, L. 1969. 17—22. Tringham, R. 1971. 14/c. fig., Raczy P. 1976. 1—2. ábra.

¹⁸ Kalicz, N.—Raczy, P. 1980—81. 14—15., Raczy P. 1982. 14—15.

¹⁹ Uo. 15.

²⁰ Roman, P.—Boroneant, V. 1974. 118.

²¹ Selmeczi, L. 1969. 18—19. A méreteket Patay P. korrigálta: Patay, P. 1985. 548.

²² Childe, V. G. 1949. 82., Rodden, R. J. 1962. 267—288., 1964. Fig. 1., Georgiev, G. 1961. 62., 1981. 63—81., Piggott, S. 1965. 44—45., Grbic, M. et al. 1960. fig. IV., Stalio, B. 1968. 83., Galovic, R. 1968. 4., Nikolov, B. 1974. 5., Gimbutas, M. 1974. 41. (vályogtéglák is!).

²³ Makkay J. 1982. 112., 1982/a. 159.

²⁴ Raczy P. 1982. 12.

²⁵ Tringham, R. 1971. 72, 89.

folyamatossága, a hulladék és pusztulási rétegek stb. önmagukban még nem elegendők a tell-településforma létrejöttéhez, hanem a többletermelésre képes gazdasági forma és társadalmi szerkezet a feltétele, melyben a (kezdetben rokonsági) közösségek kis lakóterületen hosszabb időn át koncentráltan élnek, intenzív földművelést és építési tevékenységet folytatnak.²⁶ Ezt bizonyítja a késői neolitikum és a középső bronzkor idején a Kárpát-medencében létrejött telkek sokasága is, hiszen a geográfiai tényezők ugyanazok voltak, mint a korai neolitikumban. Így kétségtelen, hogy a Tisza vidéki és erdélyi korai neolitikus településterület gazdálkodási módja és társadalmi szerkezete legalább olyan mértékben kellett, hogy különbözzön a dél-bulgáriai dél-balkáni településektől, mint amennyire eltérő volt a településforma és a háztípus. A gazdálkodási rendszer részletes körülírásához azonban a Kárpát-medencéből még nincsenek elegendő adataink, így a földművelés és állattartás, valamint ezek és a vadászat-gyűjtögetés arányait nem tudjuk meghatározni. Annyi azonban valószínű, hogy a déli típusú, juh-kecskére alapozott állattartás, valamint a vadászat-halászat-gyűjtögetés mellett a földművelés (különösen a korai időszakban) csak másodlagos szerepet játszott.²⁷ A szóban forgó két régió kora-neolitikus fejlődése közötti eltérések gyökereire Trogmayer O. világított rá, amikor a Körös-csoport kialakulását, a helyi neolitizációt egy sajátos adaptációs úton vezette le.²⁸

A gazdálkodásban, a településszerkezetben és településformában további, még inkább kirívó eltérések tapasztalhatók a kisázsiai területekkel való összehasonlításban. Itt ugyanis nemcsak a tell-telep „ideális” változatai, hanem a településszerkezet és a háztípusok is döntő különbséget mutatnak. A thesszáliai, bulgáriai, dél-balkáni tell-telepeken ugyanis soha nem találunk szorosan egymáshoz épített házcsoportokat, vagy házsorokat, melyek gyakran udvart zárnak be, s többnyire napon szárított téglából épültek.²⁹ Míg az eltérő építési technika a klimatikus és környezeti adottságok különbségeiből, a településszerkezetbeli eltérések már valószínűen mélyebb, gazdasági-társadalmi gyökerekből erednek, amik a neolitizáció más-más irányait jelölik. A kisázsiai centrum egykorú és megelőző fejlődéséhez viszonyítva a görög szárazföld, Bulgária és Dél-Balkán a neolitizáció másodlagos, Észak-Balkán és a Tisza-vidék Erdéllyel együtt egy harmadlagos fejlődési fokozatot képvisel, ahol a fejlődés a későbbiekben az előző centrumokhoz képest sajátos, helyi irányban haladt, mindinkább elvesztve a gazdálkodás mediterrán-balkáni jellegzetességeit. Ennek következtében a Körös-csoport viszonylag hosszú élete alatt nem is jöhettek létre a tell-telepeknek még kezdeményei sem. Ez egyben arra is figyelmeztet, hogy a csipettdíszes kerámia kultúrája, de ezen belül még a Körös-Starčevo-Criş tömb sem jelentett olyan homogén egységet, mint amilyent a kerámia közeli hasonlósága mutat.³⁰

Bár a Tisza-vidéki középső neolitikum kialakulása korántsem zajlott egységesen, a fő tendencia ebben a korszakban a Vonaldíszes kultúra nagyarányú térnyerése volt.³¹ Ez a folyamat egyúttal — a neolitikum során ritkán bizonyítható, legalábbis részleges — etnikai változásokkal is párosult.³² A kultúra É—D-i irányú fokozatos terjeszkedését a Tisza-menti és tiszántúli területeken a kutatás egyöntetűen bizonyította. A véleménykülönbségek csak azon a ponton jelentkeznek, amikor a Körösök me-

²⁶ Makkay J. 1982. 104—108.

²⁷ Trogmayer, O. 1968. 12—13., Bökönyi, S. 1974. 26.

²⁸ Trogmayer, O. 1968. 18—19.

²⁹ Mellaart, J. 1970. I. 52. II. 60—61. 71—74, 79., Piggott, S. 1965. 44—46., Theocharis, D. R. 1973. 40—41., Masson, V. M. 1978. 1, 62—64. ábrák. Milisauskas, S. 1978. 45.

³⁰ Tringham, R. 1971. 78.

³¹ Kalicz, N.—Makkay, J. 1966. 35—47., 1977. 114., Makkay J. 1982. 29—30., Raczky P. 1983. 187—192., 1986. 32—39.

³² Makkay J. 1982. 68—95.

dencéjétől délre eső területeken a Szakálhádi csoport kialakulása előtt felbukkanó vonaldíszes elemek megítélésére kerül a sor. Az egyik felfogás szerint az alföldi Vonaldíszes kultúra — legalábbis annak 2. fejlődési szakasza — még a Vinča-A időszakban elfoglalta a Körös kultúra déli területeit, egészen a Marosig.³³ Az ezzel ellentétes vélemények tagadják az AVK önálló megjelenését a Körösök völgyétől délre eső területeken.³⁴ Az ellentétes véleményeket és a Körösöktől délre eső terület leletanyagát G. Szénászy J. elemezte, és saját Békés megyei megfigyeléseivel alátámasztva a második vélemény mellett foglalt állást.³⁵

A középső neolitikum kulturális változásai jól érzekelhetők a Tisza-vidéken, elsősorban a településszerkezet és a háztípusok tekintetében. A Tiszazug és Békés megye területén folytatott részletes topográfiai munkák megbízható adatokat nyújtanak az AVK településrendszerének bizonyos vonásaira. Kalicz N. megfigyelései szerint a Tiszazugban éles különbségek vannak a Körös és AVK településeinek fő jellemzői között. Az AVK telepek ugyanis nagyobb számban fordulnak elő, kiterjedésük csaknem mindig kisebb mint a Körös telepeké. A kis telepek csoportosan, a vízparttól távolabb eső, alacsonyabb területeken helyezkednek el.³⁶ Makkay J. részletes számításai szerint az AVK lelőhelyek száma a kalkuláció minden zavaró körülményét is figyelembe véve (időfaktor, kutatottság foka és lehetőségei, életforma stb.) lényegesen meghaladja a megelőző Körös települések számát. Feltételezései szerint a nagyobb AVK településeken 10—15 ház állhatott egy időben.³⁷

Bár nagyobb felületen AVK település még nem került a Tisza-vidéken feltárássra, mégis elgondolkodtató, hogy az eddigiek során a kultúrából kizárólag félig földbe mélyített házak, vagy gödörlakások kerültek elő.³⁸ Tény, hogy ezek az újkőkorból sem legfejlettebb hajléktípusok a legutóbbi időkig végigkísérték az emberiség történetét, a létük tagadhatatlan, de alig valószínű, hogy a neolitikum típusos építményeinek tarthatnánk őket. Elsősorban mozgó életmódot folytató közösségek körében gyakoriak ezek a formák, s amikor letelepült földművelők körében jelennek meg, mindig a gazdálkodással kapcsolatos átmeneti, ideiglenes vagy időszakos hajlékot jelentenek, s a későbbi — történeti — időkben is az adott közösség fejletlensége, vagy háborús, zűrzavaros, átmeneti idők hívják életre.³⁹ Figyelemre méltó, hogy DK-Európában több rétegzett település legalsó szintjén kizárólag ilyen építmények kerülnek elő.⁴⁰ B. Brukner *gomolavai* tapasztalatai alapján ezt azzal magyarázza, hogy az első megtelepülők a nagyobb, tartósabb házak felépüléséig ezekben a földbe mélyített építményekben laktak, tehát a megtelepedés rövid időszakát jelölik.⁴¹ Feltehető, hogy az AVK eddig előkerült Tisza-vidéki félig földbe mélyített házainak egyrésze valóban éppen a megtelepedés átmeneti idejében készülhetett. Makkay J. lehetségesnek tartja, hogy a félig földbe mélyített házak hagyománya a Körös-Starčevo kul-

³³ Kalicz, N.—Makkay, J. 1977. 3. melléklet., Makkay J. 1982. 54., Raczy P. 1983. 190.

³⁴ Banner, J. 1961. 211., Gazdapusztai, Gy. 1962. 8., Trogmayer O. 1964. 83.

³⁵ G. Szénászy J. 1983. 243—246.

³⁶ Kalicz N. 1957. 86—88.

³⁷ Makkay J. 1982. 111—124. I—III. táblázat, 1982/a. 160.

³⁸ Korek J. 1951. 70—71., Korek J.—Patay P. 1958. 35—36., Csallány—Gombás 1966. 18., Kalicz, N.—Makkay, J. 1977., 64—74., Makay, J. 1982/a. 165. Korek J. 1958. 59., Raczy P. 1975. 13., 1982. 16.

³⁹ Hermann, O. 1905. 24—25., Roska M. 1927. 206., Bátky Zs. 1941. 141., Györffy I. 1943. 161—165., Dankó I. 1956. 529., Schlette, F. 1958—59. 44, 75., Makkay, J. 1982/a. 165., Balassa, M. I. 1985. 19.

⁴⁰ Tringham, R. 1971. 84—86. és 24. jegyzet.

⁴¹ Brukner, B. 1982. 144.

túráról északra levő ősi vonaldíszes területekről eredhet.⁴² Mindemellett nagyon valószínű, hogy a jövőben nagyobb felületen, pontos megfigyelésekkel végzett ásatásokon a Tisza-vidéken is előkerülnek a közép-európai Vonaldíszes kultúrára jellemző hosszú, szolopszerkezetű felszíni építmények.⁴³ Ez annál is inkább várható, mivel a szomszédos szlovákiai területeken ez a típus jelenti a jellemző házfórmát, s a Felső-Tisza-vidéken *Krasznokvajdáról* is van — igaz kis méretű — (5×4 m) föld feletti oszlopszerkezetű építményről adatunk.⁴⁴ (2. ábra b)

A Vonaldíszes kultúra fejlődését a Körös és Maros közötti területen — északi irányban a Bükki kultúra nyugati határa mentén, délen mélyen a Bánátban is megjelenő, Szakálhádi csoport zárja le, melyet a kutatás az AVK végső fejlődési fázisába sorolt.⁴⁵ A legújabb kutatások két különböző módon és területen jelölik meg a Szakálhádi csoport kialakulását. Makkay J. szerint az AVK szerves folytatása, fokozatos átféjdéssel az átmeneti furugyi típuson keresztül jött létre a Tisza—Maros folyók, valamint az Esztári-csoport és a korábbi Körös-csoport északi határvonalán belüli területen. A Vinča-kerámia hatásait sem a furugyi típusban, sem a rákövetkező korai szakálhádi korszakban nem tartja erőteljesen érezhetőnek.⁴⁶ G. Szénászy J. és Goldman Gy. Battonya környéki ásatásaira és G. Lazarovici bánáti megfigyeléseire támaszkodva a csoport kialakulását a Bánát északi részén és a Maros-völgyében feltételezik, elsősorban déli összetevőkből (G. Lazarovicitól eltérően még az AVK virágkorával párhuzamosan közvetlen a Körös-csoportot követően), s az AVK-tól különálló kultúrának tekintik.⁴⁷ A vélemények mérlegelésénél fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a kutatás korábban is — más-más összefüggésekből kiindulva — jelentős szerepet tulajdonított és tulajdonít a Szakálhádi csoport létrejöttében a balkáni elemeknek.⁴⁸ Ha az eddigiekből a genesis pontos részletei nem is, annyi minden esetre leszűrhető, hogy a Szakálhádi csoport létrejötte az AVK és a Vinča kultúra egymásra hatásának eredménye. Ennek időbeli és térbeli folyamata még nem megnyugtatóan tisztázott, s a kérdés nem is tekinthető lezártnak addig, amíg a Körös—Maros közében, a Körösök völgyétől délre eső területen nem kerül sor új, Vinča—Akorú lelőhelyek hiteles feltárására, amivel a késő-Körös—Vonaldíszes, illetve korai Szakálhád—Vinča-A viszonyt egyértelműen lehet eldönteni.⁴⁹

A tisztánlátást nehezíti, hogy a Szakálhádi csoport belső kronológiája még ma sincs részleteiben kidolgozva. Az utóbbi évek jelentős eredménye azonban, hogy a kutatás — ha terminológiájában nem is, a fejlődés folyamatának lényegét illetően — túlnyomórészt egységes álláspontra jutott a Tiszai kultúra legtöbb tell-jellegű településének (*Battonya—Gödrösök, Battonya—Parázs tanya, Tápé—Lebő—Felsőhalom, Hódmezővásárhely—Kökénydomb, Szegvár—Tűzköves, Szarvas—Botanikus kert, Öcsöd—Kováshalom, Békés—Povád, Szeghalom—Kovácsalom, Vésztő—Mágor,*

⁴² Makkay, J. 1982/a. 165.

⁴³ Buttler, W. 1931. 244—52., Buttler, W.—Habarey, W. 1936. 67., Sangmeister, E. 1943—50. 89., Stieren, A. 1943—50. 80., Paret, O. 1946. 54., Schlette, F. 1958—59. 83., Waterbolk, H. T.—Moddermann, P. J. R. 1958—59. 167—168., Soudsky, B. 1969. 62—93., Startin, W. 1978. 143—159., Pavlu, I.—Zápotocká, M. 1983. A—1. 215—237. figs., A—2. 1—69. Figs., Lünig, J. 1982. 14—144.

⁴⁴ Losits F. 1980. 7—34. Az ásató ugyan „tetőkunyhónak” határozta meg az objektumot, a hat oszlopos alaprajz alapján azonban ennél fejlettebb, felmenő falú konstrukció is elképzelhető.

⁴⁵ Kalicz, N.—Makkay, J. 1966. 45., 1977. 83.

⁴⁶ Makkay J. 1982. 57—59.

⁴⁷ G. Szénászy J. 1979. 76., 1983. 246., Goldman Gy. 1984. 115—118.

⁴⁸ Trogmayer O. 1957. 60., *Gazdapusztai Gy.* 1962. 8., *Bognár-Kutzián, I.* 1966. 263., Kalicz, N.—Makkay, J. 1972. 13, 1977. 83., *Raczky P.* 1982/a. 226., *Horváth, L.* 1983. 90—91., *Korek J.* 1984. 133.

⁴⁹ Vö.: 34—35. jegyzetek és Bognár-Kutzián, I. 1966. 258,

Dévaványa—Sártó)⁵⁰ alsó településfázisa, illetve fázisai kulturális-időrendi meghatározásában, és ezeket a kialakuló (korai) Tiszai kultúra körébe sorolta (korábban késő Szakálhát, szakálhát—tiszai átmenetnek nevezett időszak emlékanyaga).⁵¹ Ennek a periódusnak (Tisza I.) relatív kronológiai helyzetét legutóbb Kalicz N.—Raczky P. a Bükk—Esztár—Szilme—Zseliz összefüggésekkel határozta meg a Körösök völgyétől délre eső területeken. Az ettől északra eső területen pedig még a Szakálhát—Bükk—Szilmei csoportok éltek.⁵² Ebből következően a korai tiszai időszakot megelőző Szakálhái csoportba tartozó lelőhelyek száma jelentősen lecsökken, ugyanúgy, mint a csoport életének időtartama, hiszen a Tisza—Maros—Körös között a tell-telepek alsó településfázisaival azonos korú és többnyire azonos leletanyagú, rövidebb életű, sík települések is a korai Tiszai kultúrába kellene, hogy tartozzanak (pl. *Szentes—Ilonapart*).⁵³ Mivel a korai Tiszai kultúra kialakulása, mai ismereteink szerint, egy időben és térben fokozatosan délről északi irányban haladó folyamat, érthető, hogy ez a Körös-völgyi, s az ezzel kapcsolatos, a Tisza—Maros—Körös köz északi sávjában húzódó területet később érte el. Így a Körös-völgytől délre (*Szentes—Ilonapart*), a Tisza jobb partján (*Csanytelek—Újhalastó, Csongrád—Bokros*)⁵⁴ és a Körös-völgy déli szegélyén is (*Kunszentmárton—Bohonya III, Kunszentmárton—Kékes, Kunszentmárton—Érpart*)⁵⁵ még szakálhái, de a korai tiszai periódussal egykorú településeket találunk. Ezeket a leletgyűtéseket azonban a kutatás korában nagyrészt éppúgy a Szakálhái csoport középső, a keletkezési fázist közvetlen követő (klasszikus) fejlődési szakaszába sorolta, mint az ugyancsak részben késő bükki és szilmei import kerámiával jelzett, azonos korú és leletanyagú, de a Körös vonalától északra levő leletgyűtéseket (*Tiszaigar—Csikós tanya, Tiszaszőlős—Csákányszeg*).⁵⁶ Ezt az időszakot a Köröstől északra Kalicz N.—Raczky P. véleménye szerint már a Tisza I—II átmeneti időszak követi,⁴⁷ tehát a fenti leletgyűtések semmiképp sem tekinthetők középső Szakálhái csoportba tartozóknak, hiszen mindent a csoport végső fázisát jelentik. Makkay J. a klasszikus Szakálhái csoportra jellemzőnek azokat a leletgyűtéseket tartja, amelyekben „az AVK hagyományai már eltűntek, a tiszai alakulóban levő elemei még nem találhatók”.⁵⁸ Nagyobb, közölt ásatásból származó ilyen jellegű leletanyag azonban alig van, ezért részletes elemzéssel kellene meghatározni a klasszikus és késő szakálhái jellegű leletgyűtések kritériumait, hogy eltérő fogalmakkal (klasszikus és késői-szakálhái) ne jelöljünk azonos, vagy közel megegyező leletgyűtéseket. A viszonylag sok lelőhellyel képviselt késő-szakálhái perióduson kívül a kutatás még biztosan elkülönít egy korai szakaszt, melynek csaknem általánosan elfogadott reprezentánsa a hódmezővásárhely—sza-

⁵⁰ Goldman, Gy. 1984. 87, 88., Szénászy J. 1977. 216., Trogmayer O. 1957. 19—58., 1969. 468—475., Banner J. 1931., 21—22. 31, 35. t. 7—8, 13., Csalog, J. 1959/a. 27—38., 1958. 12—13., Korek J. 1971. 15., 1973. 105—122., Selenau M. 1981. 47—48., Hegedűs K. 1979. 26—27., Makkay J. 1982. 60—61. és 120. jegyzet., Raczky et al. 1985. 251—278., Raczky, P. 1985. 103—125., Trogmayer O. 1962. 9—38., Bakay, K. 1971. 135—136., 1971/a. 140—144., Ecsedy et al. 1982. 149—150., Hegedűs K. 1982. 183—185., Korek J. 1961. 9—26.

⁵¹ Kalicz, N.—Makkay, J. 1977. 116—117., Makkay J. 1982. 60., Goldman Gy. 1984. 97—115., Raczky, P. 1985. 107., Kalicz, N.—Raczky, P. 1987. 25., Horváth, F. 1985. 91.

⁵² Kalicz, N.—Raczky, P. 1987. 25.

⁵³ Horváth, L. 1983.

⁵⁴ Hegedűs, K. 1985.

⁵⁵ Kalicz, N.—Makkay, J. 1977. 149. t. 1—13., 150. t. 1—4, 151. t. 1—6.

⁵⁶ Kalicz, N.—Makkay, J. 1977. 107., Hegedűs, K. 1985. 42.

⁵⁷ Kalicz, N.—Raczky, P. 1987. 25.

⁵⁸ Makkay J. 1982. 60.

kálhái névadó lelőhely.⁵⁹ Ezen túl eltérőek a vélemények, mivel az egyik vélemény-csoport szerint a korai időszakba tartozik *Békésszentandrás—Furugy, Békés—Déló, Tápé—Lebő Felsőhalom, Tarnabod—Templomföld, Battonya—Parázs tanya* alsó rétegei és *Tiszaug—Vasútállomás*.⁶⁰ A másik vélemény számol egy AVK szakálhái átmenettel⁶¹ és ebbe tartozónak (Furugyi típus) tekinti magának a névadó lelőhelynek anyagát is.⁶² Ha az átmeneti típus kritériumait alkalmazzuk,⁶³ ezek jól illenek a csoport monografikus feldolgozása alkalmával korai szakálhái periódusba sorolt leletegyüttesek többségére (*Hódmezővásárhely—Szakálhát, Tiszasas—Rév*), valamint az imént említett korai lelőhelyek leletanyagára; amelyekre nem, (*Tápé—Lebő Felsőhalom*), azt a szerzők 1977-ben is a középső fejlődési időszakba sorolták.⁶⁴ Az eltérő vélemények gyökere elsősorban a Szakálhái csoport kialakulásának már említett eltérő genetikai-időrendi-területi származtatásában rejlik.⁶⁵

Bár a fenti időrendi és tipológiai összefüggések nem tartoznak szorosan témakörünkhöz, áttekintésük mégis elkerülhetetlen volt, hiszen enélkül — a belső periodizáció bizonytalanságai miatt — a településrendszer és a háztípusok értékelése sem lehetséges. A Szakálhái csoport és a Tiszai kultúra településrendszerének kialakulását és fejlődését számos tanulmány részletesen vizsgálta,⁶⁶ ezeknek még vázlatos áttekintése is meghaladja jelenlegi lehetőségeink kereteit, ezért csak néhány megoldatlan probléma tisztázásához próbálunk észrevételeinkkel hozzájárulni. A Szakálhái csoport településére (mivel a tellek alsó településfázisait a korai Tiszai kultúrába soroltuk) a horizontális kiterjedésű, sík településforma jellemző. Az eddigi megfigyelések szerint a kis települések egymáshoz közel, csoportosan helyezkedtek el.⁶⁷ Ez alól csupán két kivételt ismerünk: Battonya—Parázs tanya és Lebő—Felsőhalom telljeit, ahol a Szakálhái csoport korai szakasza is megtalálható. A két lelőhelyről ez ideig napvilágot látott közleményekből azonban az is kiderül, hogy a két-három méter vastag rétegsorból csak bizonyos szintek tartoznak a szakálhái csoporthoz, hiszen ezeken a telteken a kialakuló tiszai kultúra is jelen van.⁶⁸ Miután még egyik lelőhely anyaga sem került települési szintenként elkülönítve közlésre, nem dönthető el, hogy a Szakálhái csoport szintjei ezekben az esetekben már valóban „tellképző életmód” következményei-e, vagy csak a tellek alsó településfázisát jelentik, amire a korai Tiszai kultúra már valóban tellképző-jellegű, szilmei—bükki—zselizi importokkal jól kortározható településszintjei ráretegződtek.⁶⁹ A Lebő—Felsőhalmon 1987-ben végzett rétegtani hitelesítő ásatásunk — bár a leletanyag feldolgozása még nem történt meg — az utóbbi feltételezést látszik alátámasztani. A legalsó, szűzföldre települt szinthez ugyanis egy alapárkos, oszlopszerkezetű, tapasztott padló nélküli hosszú ház részlete tartozott. (3. ábra) Ezt a településindító objektumot (vagy objektumokat) kerítette az a sáncárok, melynek részletét Trogmayer O. 1957-ben feltárta.⁷⁰ Ugyancsak tele-

⁵⁹ Kalicz, N.—Makkay, J. 1977. 107. G. Szénászkly J. 1979. 75.

⁶⁰ G. Szénászkly J. 1979. 68. 75., 1983. 246., Goldman Gy. 1983. 33.

⁶¹ Makkay, J. 1978. (időrendi táblázat), 1982. 57—79., Raczky P. 1982/a. 226.

⁶² Makkay J. 1982. 59.

⁶³ Uo. 58.

⁶⁴ Kalicz, N.—Makkay, J. 1977. 107.

⁶⁵ Lásd a 46—48. jegyzeteket.

⁶⁶ Kalicz, N. 1965. 35—39., 1985. 127—138., Korek J. 1973. 122—166., Kalicz, N.—Makkay, J. 1977. 84—86., Makkay J. 1982. 104—164. Hegedűs, K. 1985. 18—21., Korek J. 1986. 45—56., Kalicz, N.—Raczky, P. 1987. 14—19.

⁶⁷ Kalicz, N. 1957. 86, Kalicz, N.—Makkay, J. 1977. 85.

⁶⁸ Trogmayer O. 1957. 57., 1968/a. 17., Szénászkly J. 1976. 5., 1977. 216., 1978. 5.

⁶⁹ Erre már Makkay J. is felhívta a figyelmet! (Makkay J. 1982. 93.)

⁷⁰ Trogmayer O. 1957. 57.

3. ábra. Tápé—Lebő. 1987. 17. szint.

pülést övező árkot figyeltek meg Csanytelek—Újhalastó szakálhádi településén is.⁷¹ Ezek alapján a Tisza-vidéken a települést övező árkok a legkorábban a Szakálhádi csoport idején tűnnek föl.⁷² Ugyancsak egyértelműen Szakálhádi Tisza jobb parti és a Köröstől É-ra fekvő településeken jelennek meg a közép-európai Vonaldíszes kultúra hosszú házaival szoros rokonságot mutató építmények is, mindig tapasztott padló nélküli, alapárkos vagy beásott oszlopsoros belső osztás nyomait mutató szerkezettel. *Csanytelek—Újhalastó*n négy, *Csongrád—Bokros*on egyetlen esetben fordult elő ilyen építmény alapárokka l és há rmas belső oszlopsorral (a csanyteleki ház mérete: 19,4×9,2 m).⁷³ (2. ábra c) *Tiszafüred—Téglagyár* lelőhelyen Vaday A. tárt fel egy 38×6,7 m hosszú épületet jelző oszloprendszert, amelynek csak egyik végén voltak belső oszlopok.⁷⁴

Kielégítő közlemények hiányában nehéz megítélni a többi szakálhádi településen előkerült házak, illetve háznyomok jellemzőit, ugyanis legtöbb esetben vagy a közölt dokumentáció elégtelen a házszerkezet egyértelmű eldöntéséhez, vagy a szűkszavú közleményekből nem derül ki, hogy a feltárt ház a csoport melyik fejlődési fázisához, a lelőhely melyik települési szintjéhez köthető, s milyen leletanyagot tartalmazott. Annyi azonban bizonyos, hogy *Battonya—Parázs tanya*, *Battonya—Vidpart*, *Vésztő—Mágor*, *Dévaványa—Simasziget és Szentés—Ilonapart* esetében tapaszt

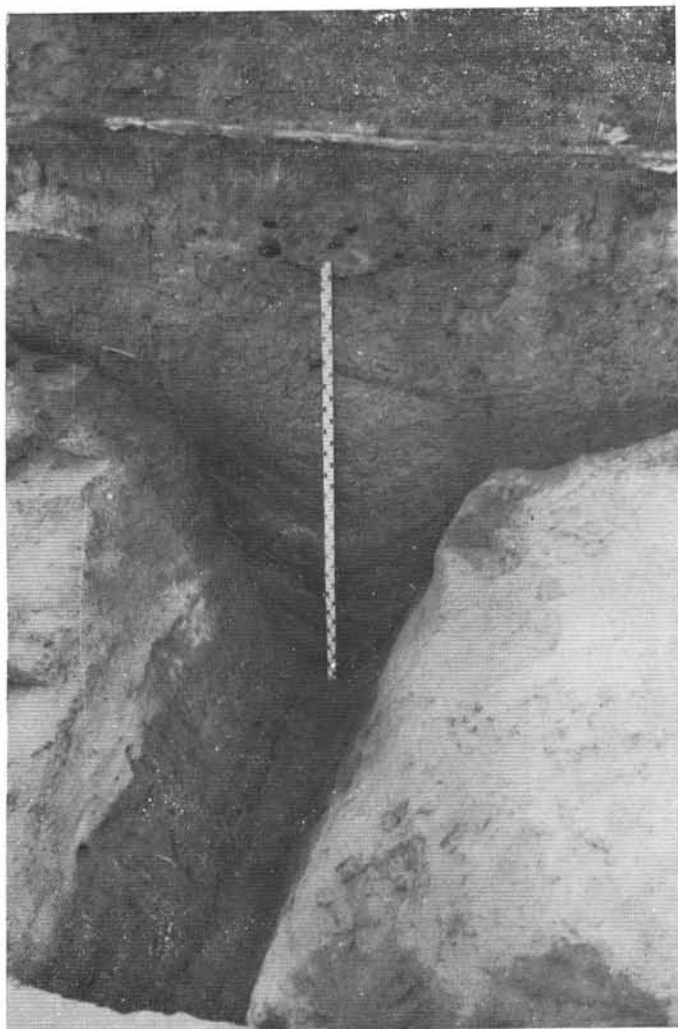
⁷¹ Galántha M. 1985. 8., 1986. 9.

⁷² Nosza-Gyöngypartról ugyan ismerünk korábbi, a Körös-csoportba tartozó településvédő árkot, ez azonban egészen más jellegű, egy félsziget elkeskenyedő részén futott keresztbe (Szekres é. n. 29).

⁷³ Hegedűs, K. 1985. 7—8. Fig. 3.

⁷⁴ Vaday Andrea szíves szóbeli közlése.

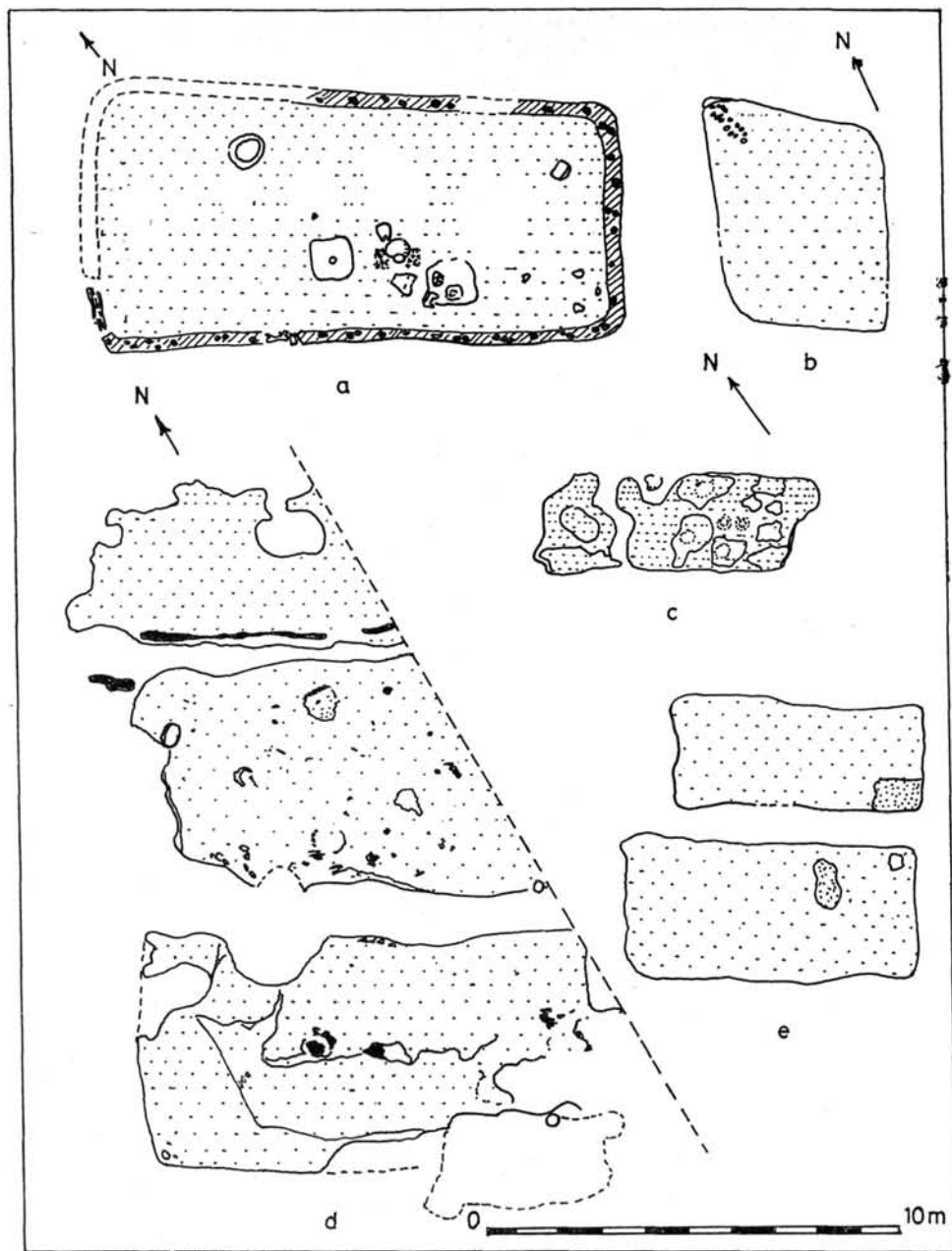

4. ábra. Hódmezővásárhely—Gorzsa. 1987. IX. szelvény 1. árok.

tott agyagpadlójú, patics szerkezetű, kisebb méretű felmenő falú házakkal kell számolnunk (Vésztő $2,2 \times 6$, ill. $? \times 11-12$ m; Dévaványa—Simasziget 4×5 m; Szentes—Ilonapart $7 \times 3,5$ m).⁷⁵ (5. ábra a—c, e.)

Bár a Szakálhádi csoport belső kronológiájának nehézségei miatt nem dönthető el biztosan, hogy a két, építési technikában és méretekben jól elkülönülő háztípus kronológiai eltérést jelent-e (ti., hogy az egyik a Szakálhádi, a másik a korai tiszai kultúrára lenne jellemző), az azonban bizonyosnak látszik, hogy a Vonaldíszes kultúra házaival rokon forma a sík telepekhez (*Csanytelek, Csongrád—Bokros*), illetve

⁷⁵ Hegedűs, K.—Makkay, J. 1987. 89., Kalicz, N.—Makkay, J. 1977. Kat. 83. Fig. 34., Horváth, L. 1983. 42—43., Abb. 9—10.

5. ábra. a) Vésztő—Mágor (Hegedűs—Makkay 1987. fig. 3. után), b) Dévaványa—Simasziget (Kalicz—Makkay 1977. abb. 34. után), c) Szentés—Ilonapart (Horváth, L. 1983. abb. 9. után), d) Hódmezővásárhely—Kökénydomb (Banner 1931. 5. kép után).

Lebő esetében a településkezdő szinthez, míg a kisebb, tapasztott padlós balkáni háztípus elsősorban a tellekhez, vagy a késői szakálhái településekhez kötődik (*Dévaványa—Simasziget, Szentés—Ilonapart*). *Battonya—Vidpart* esetében a házomladék rajzából és leírásából nem dönthető el biztosan, hogy melyik típusról van szó.⁷⁶ A véstői tell legalsó, klasszikus szakálhái periódusba tartozó 1—2. szintjében feltárt házat a tiszai szintekben csaknem teljesen megegyező alaprajzzal újították meg.⁷⁷ Ez is arra mutat — mint ezt Raczky P. Öcsödön részleteiben megfigyelte —, hogy a telteken jelentkező tapasztott padlós, paticsfalú háztípus már a korai tiszai fejlődés kezdetét jelenti.⁷⁸

A településrendszernek a korábbi AVK időszakhoz viszonyított lényeges változását a települések számának drasztikus csökkenése mutatja, ami tovább folytatódik a korai tiszai időszakban is. Makay J. ezt a településkoncentráció folyamatával magyarázta, amivel párhuzamosan erőteljesen megnőtt az egyes telepek mérete és intenzitása.⁷⁹ Ezt elsősorban kívülről kapott megújító ösztönzésekre (innovációs stimulásokra) adott adaptáló válasz által kiváltott folyamatnak tekinti. Ez a korai Tiszai kultúra kialakulásával párhuzamos folyamat a tell-jellegű települések kiterjedésének északi határát a Körösök völgyéig tolja ki, a korai Tiszai időszak végére. Az új települési rendszer és forma, a letelepedett életmód, ami az anyagi kultúrában és a társadalmi szerkezetben is változások sorozatát indította el, gyökeresen különbözik a Tisza-vidék kora és középső neolitikus előzményeitől.⁸⁰ Éppen ezért a kutatás egyrésze újonnan érkező, különböző déli bevándorló népcsoportoknak tulajdonítja a változások okait.⁸¹

A Tiszai kultúra településrendszerében a tell-telepek mellett olyan nagyobb kiterjedésű településeket is megfigyeltek, ahol több, lazán kapcsolódó (természetes árkokkal elválasztott) településmag tartozott össze, s a horizontális kiterjedésű sík településrészek és a település magvát képező tellkezdemények részben egy időben, egymást kiegészítették. (*Öcsöd, Kőkénydomb, Szegvár—Tűzköves*).⁸² Mindkét településtípust néhány kilométeres körzetben kis telepek, majorságok rendszere vett körül.⁷³ Makkay J. a tiszai kultúra településrendszerének részletes analízise alkalmával feltételezte, hogy a tellek — mint településcentrumok és a körülöttük levő, egy-két objektumból álló majorságok hierarchikus kapcsolatban álltak egymással, de még nem érték el a többlépcsős településszervezet fokát. Megindult a vérségi szervezet felbomlása, a verrokonsági szervezet a kialakuló területi szervezetbe épült be, s ezek a folyamatok a település-koncentrációval és egyéb kísérő jelenségekkel együtt összességükben a gazdasági-társadalmi fejlődés olyan irányát eredményezték, melyek „lényegüket tekintve hasonlóak voltak az előázsi komplex társadalmakhoz elvezető gazdasági és társadalmi folyamatok kezdetéhez.”⁸⁴ Ezt a fejlődési folyamatot bíráló nézetek azonban óvatosságra intenek a Tisza-vidéki késői neolitikum és a közkeleti fejlődés közvetlen párhuzamba állításával kapcsolatban. Nem tartják valószínűnek, hogy a Tisza-vidéki tellek a mezopotámiai fejlődésmenethez hasonlóan urbánus fejlődés csiráit sejtetnék. A Tisza-vidéki késő-neolitikus fejlődést elsősorban a

⁷⁶ Szénászy J. 1979. fig. 3.

⁷⁷ Hegedűs, K.—Makkay, J. 1987. 92—93.

⁷⁸ Raczky, P. 1985. 105., 1987. 66—67.

⁷⁹ Makkay J. 1982. 124., és I—III. táblázat.

⁸⁰ Kalicz, N. 1985. 128., Makkay J. 1982. 126., Raczky, P. 1985. 104—105.

⁸¹ Korek J. 1973. 389—390., Raczky, P. 1985. 106.

⁸² Raczky et al. 1985. 267., Raczky, P. 1987. 63., Siklódy, Cs. 1986. 2., Korek, J. 1987. 49.

⁸³ Makkay J. 1982. 128., 129., Siklódy, Cs. 1986. 2—3.

⁸⁴ Makkay J. 1982. 111., 124, 141, 154—155, 161.

helyi kulturális hagyományok által meghatározott tendenciának tekintik, melyben a geográfiai, klimatikus és környezeti tényezők játszottak meghatározó szerepet.⁸⁵ Az eltérő véleményekkel kapcsolatban lényegesnek tartjuk megjegyezni, hogy egy adott régió gazdasági-társadalmi fejlettségének elért foka csakis az azonos gazdasági-társadalmi rendszer típusos példájával való összehasonlításban ragadható meg. Ezért módszertanilag nemcsak helyesnek, hanem elengedhetetlennek kell tartani a Makkay J. által alkalmazott módszert. Ami elméletében kifogásolható, az az ellenvélemények háttérére is vonatkozik: kutatásunk az utóbbi évtizedek minden elméleti és gyakorlati erőfeszítése ellenére sem érte el azt a szintet (teljes település- és temetőfeltárások sokoldalú, részletes analíziseire gondolunk), amellyel a Tisza-vidék későneolitikus fejlődésének valóban elért szintje konkrét bizonyítékokkal, pontosan meghatározható lenne.

A korai tiszai időszakban általánossá válik az alapárkos, vagy beásott oszlop-szerkezetű, felmenő paticsfalú, belső osztás nélküli, vagy két helyiséges háztípus, melynek padlóját vastag agyagtapasztás borította, csaknem mindegyikhez tapasztott kemence is tartozott. Méreteik 3,4—4—6×8—18,5 méteres átlagon belül fordulnak elő. (Szegevár—Tüzköves, Hódmezővásárhely—Kökénydomb, Lebő—Felsőhalom, Öcsöd, Szolnok—Tüzköves, Szeghalom—Kovácsfalom stb.).⁸⁶ A lakóházaknak e jellemző típusa szinte változatlan formában él tovább azokon a településeken is, ahol a korai Tiszai kultúra szintjeit a belőle kifejlődött klasszikus stílusú kerámiával jelzett szintek követik. Úgy tűnik, ekkorra a házak egyrészében kultikus hely-kultikus sarok különül el, ahol az idoloikat és a kultuszt szolgáló egyéb kellékeket helyezték el. Ezzel azonban talán már korábban is számolnunk kell. Erre utalnak a lebői házakban az 1987-es hitelesítő ásatásunk alkalmával megfigyelt, minden oldalon tapasztott, agyagból épített emelt platformok, amiknek rendeltetése egyelőre tisztázatlan. További megerősítő adatok szükségesek annak eldöntéséhez, hogy ezek kapcsolatba hozhatók-e a házmodellekről ismert (Sabatinovka-típusú) emelt oltárokkal,⁸⁷ vagy egyszerűen egyéb, profán rendeltetésük lehetett.⁸⁸ A Tisza kultúra településein — bár az adatok nem egyértelműek⁸⁹ — ugyancsak számolni kell önálló kultikus építmények, közösségi épületek létevel is, erre utal a vésztői 4. szintben feltárt épület, valamint számos délkelet-európai késői neolitikus példa is.⁹⁰

A házak építési technikájában jelentős eltérések figyelhetők meg. Az alapozás-árokakkal készült házfaloknak is többféle változata fordult elő. Több helyről ismert a sekély (25—30 cm), 30—35 cm széles alapárok, melyben sűrűn állított karók erősítik a valószínűen terre pisé technikával készült vert falat (Vésztőn az agyagfalak két oldalán deszkasorok nyomait figyelték meg), Kökénydombon ugyanez a technika — ha a megfigyelésekben bízhatunk — alapárok nélkül fordul elő.⁹¹ Az alapárkos

⁸⁵ Kalicz, N. 1985. 129—130., Siklódy, Cs. 1986. 2—3., Kalicz N.—Raczky, P. 1987. 24—25.

⁸⁶ Csalog J. 1958. 12—13., 1965. 20., Korek, J. 1987. 52—54., Csalog, J. 1958/a. 95—114., Banner J. 1931. Abb. 5., 1949. figs. 1—8., Trogmayer, O. 1967. A Móra Ferenc Múzeum Régészeti Adattára. 222—76., Horváth F. rétegtani hitelesítő ásatása 1987. Közöletlen., Raczky et al. 1985. 266., Raczky, P. 1985. 105 (az első közlemény szerint a házaknak nem volt belső osztása, a második szerint két helyiségesek voltak), Stanczik I. 1969. 22., Bakay K. 1971/a. Fig. 8., 1971. 135.

⁸⁷ Gimbutas, M. 1974. 72., Fig. 25., Petrasch, J. 1986. Abb. 25—27.

⁸⁸ Platia Magula Zarkou-ból ismerünk hasonlót házmodellből, melyen talán az emelt tér fekvőhely lehetett (Gallis, K. 1985., Pl. XV.).

⁸⁹ Szegevár—Tüzköves és Hódmezővásárhely—Kökénydomb esetében, ahol a kultikus tárgyak nagy számban kerültek elő, a dokumentálás hiányosságai miatt az épületek jellegét már nem lehet eldönteni.

⁹⁰ Hegedüs K. 1974. 21—24., 1976. 21—22., Hegedüs, K.—Makkay, J. 1987. 92—103., Gimbutas, M. 1974. 67—85., Lazarovici, G. 1986. 12—22.

⁹¹ Banner J. 1943. 13., Korek J. 1973. 138—139., Hegedüs K. 1982. 184.

ház másik típusa viszonylag mélyebb alapárokba állított, majd földdel visszadöngölt, függőleges tartóoszlopokra épült szerkezet. Az oszlopok itt valószínűen távolabb álltak egymástól, és a belső térben három oszlopsor tartotta a nyeregtetőt (*Öcsöd*).⁹² Ez a típus a szakálhái időszakban jelenik meg először a Tisza-vidéken és valószínűen a Vonaldíszes kultúrából származtatható.⁹³ Az alapozási árokkal készült fal azonban önmagában nem tekinthető közép-európai jellegzetességnek, hiszen Macedónia korai és a Balkán középső neolitikumától kezdve, ismert, és Gomolaván is a Tiszai kultúrával párhuzamos I a-b fázisban lép föl.⁹⁴ A falépítés másik technikája is gyakori a telepeken, amikor a függőleges oszlopoknak szögletes vagy kerek gödröt ásnak s a földdel visszadöngölt oszlopokat sövényfonattal kötik össze (*Kökénydomb, Gorzsa stb.*).⁹⁵ Ez Gomolaván is együtt fordul elő az alapárkos szerkezettel a Vinča-C-időszakban, bár úgy látszik, itt az alapárkos házak valamivel későbbiek (II. építési fázis).⁹⁶

Nem sok adatot ismerünk a házak elhelyezkedésére a településeken belül. A feltárt részletek arra utalnak, hogy a házak szorosan egymás mellett, sorban álltak.⁹⁷ Lehetséges, hogy az Öcsödön megfigyelt elrendezés a többi korai tiszai településre is jellemző volt.⁹⁸

Teljesen eltérő a településforma az északi Tisza-vidéken, ahol sem a tell-település, sem a déli területeken általános háztípusok nem találhatók meg. A kultúra közép és felső Tisza-vidéki jellemzőit összefoglalva Korek J. a fenntartásokkal kezelendő lakógödrökön kívül csupán néhány beásott oszlopszerkezetes házat ismertet. Az eltérések okát az alaplakosság eltérő gazdálkodási rendszerében látja.⁹⁹

A tell-telepek egyrészén a tiszai kultúra fejlődése a korai időszaktól töretlenül folytatódik a klasszikus időszak végéig (*Hódmezővásárhely—Kökénydomb, Szegvár—Tűzköves, Öcsöd, Vésztő*). A többi tell településen azonban ettől eltérő a fejlődés menete. A tiszai településterület Dk-i peremén ezzel egyidejűleg tűnik fel a Gorzsa-csoport (*Gorzsa D-fázis, Lebő, Csóka*), a Békés megyei tellek pedig *Vésztő* kivételével nem is érik meg ezt az időszakot (*Battonya-Parázs tanya, Battonya Gödrösök* s talán *Békés—Povád* és *Szeghalom—Kovácsalom* is ide tartozik). A Tiszántúl keleti részén, a Körösök és a Berettyó völgyében ekkor jelenik meg a Herpályi kultúra, a Felső-Tisza-vidéken a Csószhalmi csoport, a Duna—Tisza közti gödöllői dombvidéken pedig a Lengyeli kultúra. Az a néhány tell-település tehát, amelyen a „klasszikus” időszakban még folytatódik az élet, a Körös és a Maros—Körös közötti Tisza-szakasz mentén szinte szigetszerűen körbezártan maradt fenn, döntően új — a Lengyeli kultúra, vagy azzal rokon népcsoportok befolyása alatt létrejött — környezetben. A szóban forgó néhány tell-település végső, klasszikus településfázisának időszaka nem is párhuzamosítható teljességgel sem a Csószhalom, sem a Herpályi, sem a Gorzsa-csoport időszakával, csakhamar kivétel nélkül vastag égett rétegek jelzik pusztulásukat, s egyben a Tiszai kultúra végét is a Tisza-vidék nagyrészén. A kultúra mindössze néhány településen él tovább, a késő tiszai Gorzsa-csoportban (*Gorzsa—C, Lebő—Alsóhalom, Deszk—Ordos*).¹⁰⁰

⁹² Raczy, P. 1985. 105., 1987. 72.

⁹³ Lásd a 43, 73—74. jegyzeteket és Raczy, P. 1987. 72.

⁹⁴ Rhomiopoulou, K.—Ridley, K. 1974. 351—360., Gimbutas, M. 1974/a. 41—43., Bruckner, B. 1980. 5—55., 1982. 145., Abb. 7—8.

⁹⁵ A szerző ásatásai. Közöletlen., Horváth, F. 1987. 38—39.

⁹⁶ Bruckner, B. 1982. 144., Abb. 6—7.

⁹⁷ Banner J. 1931. Fig. 5., Hegedűs K. 1977. 15., Raczy et al. 1985. Pl. 10.

⁹⁸ Lásd a 82. jegyzetet.

⁹⁹ Korek J. 1986. 45—59.

¹⁰⁰ Horváth, F. 1982. 220., 1985. 93.

A Tisza-vidék késő neolitikus fejlődése során a tellek feltűnése és a Tiszai kultúra kialakulása óta a legjelentősebb változást a Gorzsa—Herpály—Csőszhalom csoportok létrejötte jelenti a Lengyeli kultúra aszódi feltűnésével és a tellek némelyikén a klasszikus tiszai periódussal párhuzamosan. E csoportok élettartama is nagyrészt párhuzamos. A településrendszerben, az alapvető élelemtermelés jellegében, a háztípusokban, sőt az anyagi kultúrában is a részbeni eltérések (karcolt-festett díszítés) ellenére konvergens fejlődés játszódik le, amit a proto-tiszapolgári időszakra a lengyeli elemek teljes uralomra jutását eredményezi az egész Tisza-vidéken.

A gorzsa—herpály—csőszhalmi területeken — bár részletes felmérések csak Békés megye területén készültek —¹⁰¹ a települések számának további csökkenése figyelhető meg. Ez a jelenség a Herpályi kultúra területén egy ideig még talán a településkoncentráció további erősödésének tudható be, hisz települései többnyire tellek. A Csőszhalmi és Gorzsa csoport esetében inkább ellentétes folyamat vehette kezdetét. Délen *Lebő Alsóhalom* és *Gorzsa*, északon *Tiszapolgár—Csőszhalom* telljei szinte magányosan helyezkednek el a velük egyidős kevés sík település között. Aligha valószínű, hogy ennek magyarázata a településkoncentrációban, vagy a lakosság számának drasztikus csökkenésében rejlene. Sokkal inkább valószínű, hogy a magányos tellek körül — mint ezt Ecsedy I. feltételezte — ekkor már olyan csoportok éltek, melyeknek gazdálkodása eltérő volt a nagy központokban élőkéhez képest.¹⁰² Ezeknek a csoportoknak anyagi kultúrája már a proto-tiszapolgári időszak kialakulását jelzi, s a déli területeken a *Gorzsa B—Deszk—Ordos—Lebő—Felsőhalom* temetkezései — *Ószentiván III—Sándorfalva—Eperjes* (a Gorzsa csoport deszki fázisa) lelőhelyeken tűnik fel először.¹⁰³

A Gorzsa-csoport és a Herpályi kultúra tell településeit valószínűleg egyöntetűen erődített (árokkaal körülvevett) településeknek tarthatjuk.¹⁰⁴ (3. ábra) Az elmúlt évtized nagyszabású feltárásai következtében (*Herpály, Gorzsa*), bár az ásatások, illetve a feldolgozások még nem fejeződtek be, nagyon sok részletes megfigyelés született a településszerkezettel és a háztípusokkal kapcsolatban.¹⁰⁵ A házak leásott tartóoszlopokkal, alapárkok nélkül, rendkívül fejlett ácsolattal készülnek. (6. ábra a—c) Általános a hármass, vagy a többszörös belső osztás, több esetben bizonyított a vastagon tapasztott deszkamennyezet (*Gorzsa C, Lebő*), Herpályról pedig emeletes konstrukciót ismertettek.¹⁰⁶ Bár részletes adatokat nem ismerünk, hasonló szerkezetű építmények lehettek a tiszapolgár—csőszhalmi tellen is.¹⁰⁷ E fejlett építmények, melyek párhuzamai széles körben ismertek a Cucuteni—Tripolje kultúra, a bulgáriai és közép-balkáni későneolitikus-aeneolitikus területeiről,¹⁰⁸ a Tisza-vidéki újkőkori építészeti csúcspontját jelentik. A gorzsa 2. sz. ház a településen belüli valószínűleg centrális helyzete és szokatlanul bonyolult, U alakú alaprajza miatt felmerülhet a gyanú,

¹⁰¹ Makkay J. 1982. I. táblázat.

¹⁰² Ecsedy, I. 1981. 76, 89.

¹⁰³ Horváth F. 1983. 62, 64., 1983/a. 5., 1985. 93—94., 1987. 46.

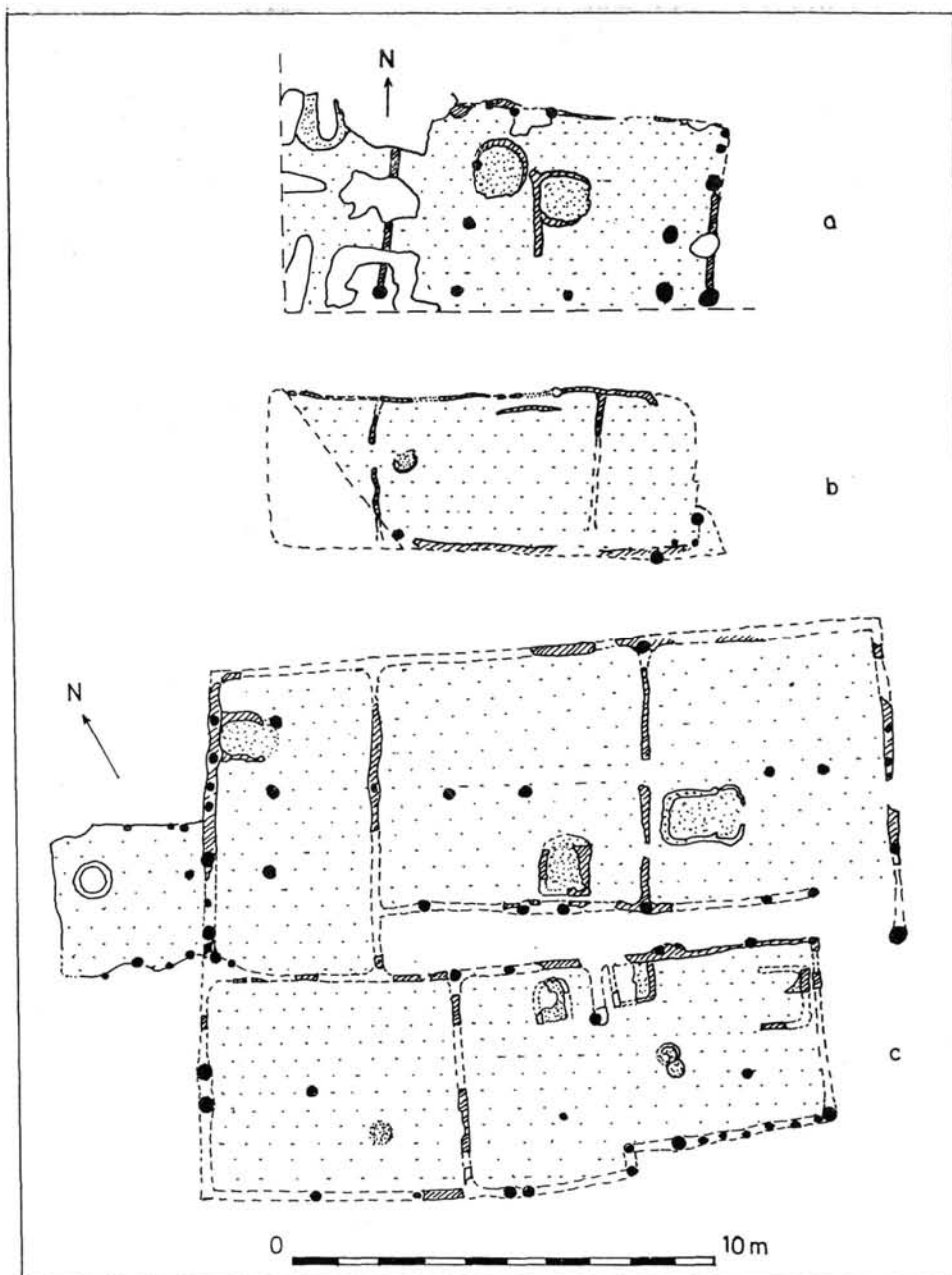
¹⁰⁴ Horváth, F. 1986. 145—149.

¹⁰⁵ Kalicz, N.—Raczky, P. 1984. 99—109. Horváth, F. 1987. 32—40.

¹⁰⁶ Kalicz, N.—Raczky, P. 1984. 100.

¹⁰⁷ Kutzián, I. 1958. 16.

¹⁰⁸ Ellis, L. 1984. 20., Marinescu-Bilcu, S. 1981. 73—81., Chapman, J. 1981. I. 60—68., Todorova, H. 1978. 50—53., Bruckner, B. 1982. 148—149.

6. ábra. a) Berettyóújfalu—Herpály (Kalicz—Raczky 1983 fig. 11/b után) b) Berettyóújfalu—Herpály (Kalicz—Raczky 1984 fig. 19/b után).

hogy közösségi épület volt.¹⁰⁹ (6. ábra c) Ezt támogatná az önálló kultikus helyiség megléte és számos további — itt nem részletezendő megfigyelés is. Erre a kérdésre azonban helyesnek látjuk, ha csak az ásátás teljes befejezése és a leletanyag részletes elemzése után adunk választ. Óvatosságra int bennünket egyrészt az is, hogy a Cucuteni—Tripolje kultúra hasonló méretű épületei, melyek ott is a legnagyobbak közé tartoztak (16—23×6—8 m), valószínűen nagycsaládi lakóházak voltak,¹¹⁰ másrészt az a tény, hogy a gorzsai épületkomplexum előkerülése több évi, rendkívül aprólékos feltárásnak köszönhető. Valószínűnek tartjuk, hogy hasonló építmények más településen is lehettek.

A Tisza-vidéken ma vizsgálható adatokat szem előtt tartva megállapítható a helyi településszerkezet és a háztípusok hosszú időn át tartó kontinuitása, amit csak részben szakít meg a Tiszai kultúra fejlődése. Az ezt követő rézkori integrációval a terület újra visszatér a helyi hagyományokhoz, melyek végső soron Körös—Starčevo és vonaldíszes alapokban gyökereznek. A lengyeli tradíciók fokozatos túlsúlyra kerülése ellenére (ami már a késő tiszai időszakokkal kezdődő, s Tiszapolgári kultúra kialakulásához vezető folyamat) a település- és házépítés hagyományai túlnyomórészt továbbélnek, jellegükben helyi, az Égei-mediterrán-balkáni és a közép-európai kultúrák között átmeneti zónát képviselve.

IRODALOM

Az irodalomjegyzékben a folyóiratok, periodikák, könyvsorozatok címének rövidítésénél az alábbi publikációt követtük: M. Tulok Magda: Abbreviations of Periodicals and Series of Archaeology and Auxiliary Sciences. Acta Archaeologica Hungarica XXXVI. 1984. 333—384.

Bakay Kornél

1971 Szeghalom, Kovácsshalom (Békés m.). MittArchInst (1971) 135—136.

1971/a A régészeti topográfia munkálatai Békés megyében 1969-ben. BMMK 1 (1971) 135—152.

Balassa M. Iván

1985 A parasztház évszázadai. Békéscsaba

Banner János

1930 A kökénydombi neolithkori telep (Die neolithische Ansiedlung von Kökénydomb). Dolg. 6 (1930) 49—106, 107—158.

1931 A kökénydombi neolithkori telep (Die neolithische Ansiedlung von Kökénydomb) SzABK 9 (1931).

1943 Az újabbkőkori lakóház kutatás mai állása Magyarországon (L'État actuel de la recherche de habitations néolithiques en Hongrie). ArchÉrt 4 (1943) 1—14 (14—28).

1961 Einige Probleme der Ungarischen Neolithforschungen. In: L'Europe a la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes de Néolithique européen, Prague—Liblice—Brno, 5—12 Octobre 1959, Praha, 1961.

Banner János—Foltiny István

1951 A harmadik ásátás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon (The third excavation on the Kökénydomb at Hódmezővásárhely). ArchÉrt 78 (1951) 27—34 (34).

Banner János—Körök József

1949 Negyedik és ötödik ásátás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon (Les Campagnes IV et V fouilles pratiquées au Kökénydomb de Hódmezővásárhely). ArchÉrt 76 (1949) 9—24 (24—25).

¹⁰⁹ Horváth, F. 1987. 40, 44. A ház szokatlan alaprajzi elrendezésére a Tisza-vidéken nincs példa, hacsak nem számítjuk ide a Szolnok—Szandán megfigyelt, U-alakban épített három, Köröscsoportba tartozó házat (lásd: 19. jegyzet), amely egy udvart zár be. Ezen túl csak térben és időben nagyon távoli analógiák adódnak (Mellaart, J. 1975. 86. fig.: Tell-es-Sawan, Müller-Karpe, H. 1968. II. taf. 74: Tepe Gaura, Taf. 238: Aichbühl). Miután a Tisza-vidéki települések belső szerkezete, a házak egymáshoz való viszonya csak egy-két település részletéről ismert, biztos párhuzamként a bulgáriai telkekről ismert hasonló alaprajzi elrendezésű építménycsoportokat is csak feltételesen hozhatjuk a gorzsai alaprajzzal párhuzamba (Poljanica, Ovčarovo stb.: Todorova, H. 1982).

¹¹⁰ Ellis, L. 1984. 189.

- Bátky Zsigmond**
1941 Kezdetleges hajlékok. In: *Bátky Zs.—Györffy I.—Visky K.: A magyarság néprajza I.* Építkezés. Budapest.
- Bognár—Kutzián Ida** — lásd: Kutzián Ida
- Bökönyi Sándor**
1974 History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest
- Brukner, Bogdan**
1974 Rani neolit (The Early Neolithic Period) in: Brukner, B.—Jovanovic, B.—Tasic, N.: *Praistorija Vojvodine.* Novi Sad, 1974, 29—68 (425—433). Pozni neolit (The Late Neolithic Period) 69—112 (434—440).
1980 Settlement of the Vinča Group at Gomolava (Neolithic and Early Eneolithic Stratum). Excavation report 1967—1976. *RVM* 26 (1980) 5—55.
1982 Ein Beitrag zur Formierung der neolithische und aeneolithischen Siedlungen im jugoslawischen Donaugebiet. In: Papenfuss, D.—Strocka, V. M. eds.: *Palast und Hütte.* Mainz am Rhein, 1982. 141—151.
- Butler, W.**
1931 Das Bandkeramische Dorf bei Köln—Lindenthal. *Germania* 15 (1931) 244—252.
- Butler, W.—Haberey, W.**
1936 Die Bandkeramische Ansiedlung bei Köln—Lindenthal. Berlin und Leipzig, 1936.
- Chapman, John**
1981 The Vinča culture of South-East Europe. *Studies in chronology, economy and society.* BAR—IS 117.
- Childe, V. Gordon**
1949 Neolithic House Types in Temperate Europe. *PPS XV* (1949) 77—86.
- Csallány Dezső—Gombás A.**
1966 Tiszadada—Kálvinháza. *Rég. Füz.* 19 (1966) 18.
- Csalog József**
1958 Szegvár—Tüzköves. *Rég. Füz.* 10 (1958) 12—13.
1958/a Das Wohnhaus "E" von Szegvár—Tüzköves und seine Funde. *Acta Arch. Hung.* 9 (1958) 95—114.
1959 Die Antropomorphen Gefässe und Idolplastiken von Szegvár—Tüzköves. *Acta Arch. Hung.* 11 (1959) 7—38.
- Dankó Imre**
1956 A hajúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete. *Ethnographia* 1956. 1—2.
- Dobosi Viola**
1975 Demjén—Hegyekőbérc. *Rég. Füz.* 28 (1975) 8.
- Ecsedy István**
1972 Neolithische Siedlung in Dévaványa—Katonaföldek. *Mitt. Arch. Inst.* 3 (1972) 59—63.
1981 A kelet-magyarországi rézkor fejlődésének fontosabb tényezői (On the Copper Age development in Eastern Hungary). *JPMÉ* 26. (1981/1982) 73—95.
- Ecsedy István—Kovács László—Maráz Borbála—Torma István**
1982 Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. *MRT* 6 (1982) Budapest
- Ellis, Linda**
1984 The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origins of Complex Society. BAR—IS 217 (1984).
- Galántha Márta**
1985 Csanytelek—Újhalastó. *Rég. Füz.* 38 (1985) 8.
- Gallis, Kostas J.**
1985 A late neolithic foundation offering from Thessaly. *Antiquity* LIX (1985) 20—24.
- Galovic, R.**
1968. Die Starčevokultur in Jugoslavien. *Fundamenta—A*, 3 (1968). Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa, Teil II. Köln—Graz, 1968.
- Garašanin, Draga**
1959 Nosa, Biserna Obala. *AP* 1 (1959).
1961 Die Siedlung der Starčevokultur in Nosa bei Subotica und das Problem der neolithischen Lehmscheunen. In: Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg von 24. bis 30. August 1958. Berlin 1961. 303—307.
- Gazdapusztai Gyula**
1962 A magyar őskorkutatás néhány kérdéséről. *Arch. Ért.* 89 (1962) 3—14.
- Georgiev, Georgi**
1961 Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien. *L'Europe à la fin de l'Age de Pierre*, Prague, 45—95.

- 1981 Die Neolithische Siedlung bei Cavdar, Bezirk Sofia. In: Culture préhistoriques en Bulgarie. IBAI 36 (1981) 63—109.
- Gimbutas, Marija*
 1974 The Gods and Goddesses of Old Europe 7000—3500 BC. Myth, Legends and Cult Images. London, 1974.
 1974/a Anza, ca. 6500—5000 BC.: A Cultural Yardstick for the Study of Neolithic South-east Europe. JFA I (1974) 26—66.
- Goldman György*
 1983 Az alföldi vonaldíszes kerámia fiatal szakaszának leletei Békés megyében (Funde der Jungen Phasen der Linienbandkeramik des Alföld im Komitat Békés). Arch. Ért. 109 (1983) 24—33 (34).
 1984 Battonya—Gödrösök. Eine neolithische Siedlung in Südost—Ungarn. Békéscsaba, 1984.
- Grbić, M.—Mackic, P.—Nad, S.—Stalio, B.—Simoska, D.*
 1960 Porodin kod Bitolja, Kasno neolitsko naselje na tumbi kod Bitolja. Bitolj, 1960.
- G. Szénánszky: lásd Szénánszky J.*
Györffy István
 é. n. Pásztorépítmények a pásztor és az állat számára. In: A magyarság tárgyi néprajza. Budapest, é. n.
- Hegedüs Katalin*
 1974 Vésztő—Mágori halom. Rég. Füz. 27 (1974) 21—24.
 1976 Vésztő—Mágori halom. Rég. Füz. 29 (1976) 21—22.
 1977 Vésztő—Mágori halom. Rég. Füz. 30 (1977) 15.
 1979 Szegvár—Tűzköves. Rég. Füz. 32 (1979) 26—27.
 1981 Újkőkori lakótelep Csanytelek határában (Excavations at the Neolithic Settlement of Csanytelek—Újhalastó). Arch. Ért. 108 (1981) 3—11 (11—12).
 1982 Vésztő—Mágori-domb. In: Ecsedy et al. 1982. 184—185.
 1985 The Settlement of the Neolithic Szakálhát- Group at Csanytelek Újhalastó. MFMÉ 1982/83—1. 7—54.
- Hegedüs Katalin—Makkay János*
 1987 Vésztő—Mágor. A settlement of the Tisza culture. In: The Late Neolithic... 85—103.
- Herman Ottó*
 1905 A nyék. MNy. 1905 1. 24—28.
- Horváth Ferenc*
 1982 A gorzsa halom későneolitik rétege (The Late Neolithic Stratum of the Gorzsa tell). Arch. Ért. 109 (1982) 201—220. (221—222).
 1983 A fejlődés megtorpanása. In: Szeged története 1. Kristó Gy. (szerk.) Szeged, 1983. 62—66.
 1983/a A rézkor és a bronzkor-kutatás helyzete és feladatai Csongrád megyében. MKCSM 1983. 5—15.
 1985 Aspects of Late Neolithic Changes in the Tisza—Maros Region. BĂMÉ 13 (1985) 89—102.
 1987 Hódmezővásárhely—Gorzsa. A settlement of the Tisza culture. In: The Late Neolithic... 31—46.
 1988 Late Neolithic Ditches, Fortifications and Tells in the Hungarian Tisza-Region. Gomolava—Cronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Band 1, Ruma. NOVI SAD 145—149.
- Horváth László*
 1983 Die Neolithische Siedlung von Szentes—Ilona-part. Diss. Arch. Ser. II. No. 12. 1983.
- Jarman, M. R.—Bailey, G. N.—Jarman, H. N.*
 1982 Early European Agriculture. Its foundation and development. Cambridge, 1982.
- Kalicz Nándor*
 1957 Tiszazug őskori települései. Rég. Füz. 8 (1957) 1—97.
 1965 Siedlungsgeschichtliche Probleme der Körös- und der Theiss-Kultur. AASzeg VIII (1965) 27—40.
 1985 Über das spätneolithische Siedlungswesen in Ungarn. BĂMÉ 13 (1985) 127—138.
- Kalicz Nándor—Makkay János*
 1966 Die Probleme der Linienbandkeramik im Alföld. AASzeg 10 (1966) 35—47.
 1972 Gefässe mit Gesichtsdarstellungen der Linienbandkeramik in Ungarn. Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum, N. F. 7 (1972) 9—15.
 1974 A méhteleki agyagistenek (Agyagistenek II). A nyíregyházi Jósa András Múzeum időszaki régészeti kiállításának vezetője. Nyíregyháza, 1974.
 1974/a Ásatások Méhtelegen. SzSzSz 9 (1974) 78—84.
 1976 Frühneolithische Siedlung in Méhteleg—Nádas (Vorbericht). Mitt. Arch. Inst. 6 (1976) 13—24.

- 1977 Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Stud. Arch. 7 (1977) Budapest.
- Kalicz Nándor—Raczky Pál*
1980—81 Siedlung der Körös-Kultur in Szolnok—Szanda. Mitt. Arch. Inst. 10—11 (1980—81) 13—24.
1984 Preliminary report on the 1977—1982 excavations at the Neolithic and Bronze Age tell settlement of Berettyóújfalu—Herpály. Part I. Neolithic. Acta Arch. Hung. 36 (1984) 84—136.
1987 A survey of recent archaeological research. In: The Late Neolithic... 11—30.
1987/a Berettyóújfalu—Herpály. A settlement of the Herpály culture. In: The Late Neolithic... 105—125.
- Kohl, G.—Quitta, H.*
1970 Berlin Radiocarbon Measurements IV. Radiocarbon 12 (1970) 400—420.
- Korek József*
1951 A bükki kultúra telepe Oroson (A Settlement Belonging to the Bükk Culture in Oros (County Szabolcs). Arch. Ért. 78 (1951) 68—72.
1961 Neolitikus telep és sírok Dévaványán (Eine neolithische Siedlung und neolithische Gräber in Déványa) Fol. Arch. 13 (1961) 25—26.
1971 Szegvár—Tüzköves. Rég. Füz. 24 (1971) 15.
1973 A tiszai kultúra. Kandidátusi disszertáció. (Kézirat az MTA kézirattárában.) Bp.
1980 Adatok a Tiszazug újkőkori településéhez (Data concerning the Neolithic settlement of the Tiszazug.) SzMMÉ 1979—80 (1980) 35—40 (41).
1984 Az újkőkortól az időszámításunk kezdetéig. Hódmezővásárhely története I, Hmv.-hely, 1984. 112—188.
1986 A tiszai kultúra néhány kérdése Észak-Magyarországon. In: Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Szerk.: Farkas J.—Németh P. Debrecen, 1986. 45—59.
1987 Szegvár—Tüzköves. A settlement of the Tisza culture. In: The Late Neolithic... 47—60.
- Korek József—Patay Pál*
1958 A bükki kultúra elterjedése Magyarországon (Die Verbreitung der Bükker Kultur in Ungarn). Rég. Füz. 2 (1958) 1—50 (51—53).
- Krudy, Krisztina Maria*
1977 Settlement Ecology of the Körös and Linear Pottery Cultures in Hungary. Ph. D. Disszertáció a MTA Rég. Int. könyvtárában. Megjelent: BA—RIS 64 (1979) Kosse, K.
- B. Kutzián Ida*
1958 Polgár—Csöszhalom. Rég. Füz. 10 (1958) 16.
1966 Das Neolithikum in Ungarn. Arch. A. 40 (1966) 249—280.
- Lazarovici, Gheorghe*
1986 Sanctuarul Neolitic de la Parta. Documente recent Despcoperite si Informatii Archaeologice. Bucuresti, 1986. 12—22.
- Losits Ferenc*
1980 Neolithische Siedlung in Krasznokvajda. Fol. Arch 31 (1980) 7—34.
- Lüning, J.*
1982 Forschungen zur bandkeramischen Besiedlung der Aldenhovener Platte im Rheinland. In: Chropovsky, B. (Ed.): Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Nitra, 1982. 125—156.
- Makkay János*
1978 Excavations at Bicske, I. The Early Neolithic. — The earliest Linear Band Ceramic. Alba Regia 16 (1978) 9—16.
1982 A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményeit. Az időrend és a népi azonosítás kérdései. Budapest, 1982.
1982/a Some Comments on the Settlement Patterns of the Alföld Linear Pottery. In: Chropovsky, B. (Ed): Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Nitra, 1982. 157—166.
- Marinescu-Bîlcu, Silvia*
1981 Tirpești. From Prehistory to History in Eastern Rominia. BAR—IS 107 (1981)
- Masszon, V. M.*
1978 Egy kőkori település Közép-Ázsiában: Dzsejtun. A termelő gazdálkodás kezdetei. Budapest, 1978.
- Mellaart, James*
1970 Excavations at Hacilar. I—II. Edinburgh, 1970.
1975 The Neolithic of the Near East. London, 1975.

- Milisauskas, Sarunas*
1978 *European Prehistory*. New York, 1978.
- Müller-Karpe, Hermann*
1968 *Handbuch der Vorgeschichte*. Band II. München 1968.
- Nandris, John*
1970 Ground water as factor in the first temperate Neolithic settlement of the Körös region. *ZNM* 6 (1970) 59—71.
- Nikolov, Bogdan*
1974 *Gradechnitza*. Sofia, 1974.
- Paret, O.*
1946 *Das neue Bild der Vorgeschichte*. Stuttgart, 1946.
- Patay Pál*
1985 Über die Bauten des Neolithikums und der Kupferzeit im Karpatenbecken. In: *Studi di Paleontologia in onore di Salvatore M. Puglisi*. Università di Roma „La Spaienza”. 547—553.
- Pavlu, Ivan—Zápotocká, Marie*
1983 *Bylany*. Praha (Kat A-díl 1—2), 1985.
- Petrasch, Jörg*
1986 Typology und Funktion neolithischer Öfen in Mittel- und Südosteuropa. *APA* 18 (1986) 33—83.
- Piggott, S.*
1965 *Ancient Europe from the Beginnings of Agriculture to Classical Antiquity*. Edinburgh, 1965.
- Raczky Pál*
1975 *Kőtelek*. *Rég. Füz.* 28 (1975) 13.
1976 A Körös kultúra leletei Tiszajenőn (Funde der Körös Kultur in Tiszajenő) *Arch. Ért.* 103. (1976) 171—189.
1979 Új szerzeményi kiállítás a szolnoki Damjanich Múzeumban. *Régészet '78. Művészet XX.* évf. 3. 1979. 46.
1980 A Körös kultúra újabb figurális ábrázolásai a Közép-Tisza-vidékről és történeti összefüggéseik. (New figural representations of the Körös Culture from the Middle Tisza Region and their historical connections. *SzMMÉ* 1979—80. 5—26 (27—33).
1982 Újkőkor—Neolithic Period. In: *Raczky (ed): Szolnok megye a népek országútján*. Szolnok, 1982. 8—23, 92—99.
1982/a Előzetes jelentés a Tisza III. vízlépcsőhöz kapcsolódó régészeti munkálatokról Szolnok megyében (Vorbericht über die sich der dritten Theiss-Staufufe anschliessenden Archäologischen Arbeiten im Komitat Szolnok). *Arch. Ért.* 109. (1982) 223—229 (230).
1983 A korai neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet kérdései a Közép- és Felső-Tisza-vidéken (Questions of Transition between the Early and Middle Neolithic in the Middle and Upper Tisza Region). *Arch. Ért.* 110 (1983) 161—194 (192—194).
1985 The cultural and chronological relations of the Tisza Region during the Middle and Late Neolithic as reflected by the excavations at Ócsöd—Kovácsshalom. *BÁMÉ* 13 (1985) 103—125.
- et al. 1985 *Raczky, P.—Seleanu, M.—Rózsa, G.: Ócsöd—Kovácsshalom. The Intensive Topographical and Archaeological Investigation of the Late Neolithic Site*. *Mitt. Arch. Inst.* 14 (1985) 251—278.
1986 Megjegyzések az „alföldi vonaldíszes kerámia” kialakulásának kérdéséhez. In.: *Farkas, J.—Németh P. (szerk.) Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Folklor és etnográfia* 24 (1986) Debrecen, 25—43.
1987 Ócsöd—Kovácsshalom. A settlement of the Tisza culture. In: *The Late Neolithic...* 61—83.
- Raczky Pál—Tólas László (szerk.)*
1987 *The Late Neolithic of the Tisza Region*. Budapest—Szolnok, 1987.
- Rhomiopoulou, K.—Ridley, C.*
1974 Prehistoric Settlement of Servia (West Macedonia). *Excavations* 1973. *AAA* 7 (1974) 351—360.
- Rodden, R. J.*
1962 Excavations at the Early Neolithic site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 season) *PPS* 28 (1962) 267—288.
1964 Recent Discoveries from Prehistoric Macedonia. *BSt* 5 (1964) 109—124.
- Roman, P.—Boroneant, V.*
1974 Locuirea neolitică de la Ostrovu Banului (Golu s. n.) *Drobeta* 1 (1974) 117—118.
- Roska Márton*
1927 *Az ősrégészet kézikönyve II. Az újabb kőkor*. Kolozsvár, 1927.

- Quitta, Hans—Kohl, G.*
1969 Neue Radiocarbon daten zum Neolithikum und zur Frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion. ZfA 3 (1969) 223—255.
- Sangmeister, E.*
1943—50 Zum character der bandkeramischen Siedlungen. BRGK 33 (1943—50) 89—109.
- Schelette, F.*
1958—59 Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen. EAF 5 (1958)
- Seleanu Magdaléna*
1981 A szegvár—tűzkövesi telepen 1978-ban végzett ásítás leletei és tanulságai. Egyetemi szakdolgozat, kézirat. Budapest, 1981.
- Selmeczi László*
1969 Das Wohnhaus der Körös—Gruppe von Tiszajenő. Neuere Haustypen des Frühneolithikums. MFMÉ 1969—2, 17—22.
- Sherratt, Andrew G.*
1983 Early Agrarian Settlement in the Körös Region of the Great Hungarian Plain. Acta Arch. Hung. 34 (1983) 155—169.
- Siklódy Csilla*
1986 The enclosure — a sign of territorial organization in the Hungarian Late Neolithic — the nonurban way of development. In: Fleming, A. (Ed): The Neolithic of Europe. The World Archaeological Congress. Southampton and London 1986.
- Soudsky, Bohumil*
1969 Étude de la Maison Néolithique. SIA 17—1 (1969) 5—96.
- Soudsky, Bohumil—Pavlů, Ivan*
1972 The Linear Pottery Culture settlement patterns of central Europe. In: Ucko, P. J.—Tringham, R.—Dimbleby, G. W. (Eds): Man, Settlement and urbanism. London, 1972.
- Stalio, B.*
1968 Naseleje i stan neolitskog perioda, Neolit centralnog Balkana. Beograd, 1968.
- Stanczik Ilona*
1969 Szolnok—Tűzköves. Rég. Füz. 22 (1969) 22.
- Startin, W.*
1978 Linear Pottery Culture Houses: Reconstruction and Manpower. PPS 44 (1978) 143—159.
- Stieren, A.*
1943—50 Bandkeramische Grossbauten bei Bochum und Ihre Parallele in Mitteleuropa. BRGK 33 (1943—50) 61—88.
- Szekeres László*
1967 Ludas-Budzak, ranoneolitsko nasele. AP 9 (1967) 9—12.
é. n. Amit az idő eltemetett (Kis vajdasági régészet). É. n.
1986 Kanizsa múltja a régészeti leletek fényében. Kanizsa monográfiája — Monografiya Kanize. Kanizsa, 1986.
- G. Szénászkzy Júlia*
1976 Battonya—Parázs tanya. Rég. Füz. 29 (1976). 5.
1977 A szakálhái csoport idoltöredéke Battonyáról (Das Idolfragment der Szakálgát-Gruppe aus Battonya.) Arch. Ért. 104 (1977) 216—220.
1978 Battonya—Parázs tanya. Rég. Füz. 31 (1978) 5.
1979 A korai szakálhái csoport települése Battonyán (The settlement of the Early Szakálgát group at Battonya). Arch. Ért. 106 (1969) 67—76 (77).
1983 A Délkelet-Alföld neolitikumának néhány időrendi kérdéséről. (Über einige chronologische Fragen des Neolithikums im Südöstlichen Alföld). Arch. Ért. 110 (1983) 243—246.
- Theocharis, D. R.*
1973 The Beginnings of the Food-Producing Stage. Protoneolithic (or Preceramic) and Early Neolithic. In: Neolithic Greece, Athens, 1973.
- Todorova, H.*
1978 The Eneolithic Period in Bulgaria in the Fifth Millenium B.C. BAR—IS (Suppl) 49 (1978).
1982 Kupferzeitlichen Siedlungen in Nordost—Bulgarien. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichen Archäologie. 13 (1982) München.
- Tringham, Ruth*
1971 Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000—3000 BC. London, 1971.
- Trogmayer Ottó*
1957 Ausgrabung auf Tápé—Lebő. MFMÉ 1957, 19—58.
1962 X—XII. századi magyar temető Békésen (Ein ungarischer Friedhof in Békés). MFMÉ 1960—62. 9—37/38.

- 1964 Megjegyzések a Körös-csoport relatív időrendjéhez (Remarks to the Chronology of the Körös group). Arch. Ért. 91 (1964) 67—86.
- 1966 A Körös-csoport lakóházáról. Újkőkori házmodelltöredék Röszkéről (On the Dwelling of the Körös Group). Arch. Ért. 93 (1966) 235—240.
- 1966/a Ein neolithisches Hausmodellfragment von Röszke. AASzeg 10 (1966) 11—26.
- 1968 Die Hauptfragen des Neolithikums der Ungarischen Südtiefenebene. MFMÉ 1968. 11—19.
- 1968/a Tápé—Lebő. Rég. Füz. 21 (1968) 17.
- 1969 Beiträge zur Chronologie des Neolithikums auf dem Mitteltheissgebiet. StZ 17 (1969) 467—480.
- 1980 Újabb adatok a vonaldíszes kerámia relatív időrendjéhez (Neure beiträge zur relativen Chronologie der Linearkeramik). MFMÉ 1978/79—1. 297—301. (301—302).
- Wattelbolk, H. T.—Modderman, P. J. R.*
1958—59 Die Grossbauten der Bandkeramik. Palöhistoria 6—7 (1958—59) 163—171.

Übersicht über das Siedlungssystem und die Haustypen der Theissgegend im Neolithikum

Horváth, Ferenc

Im Aufsatz wird eine Synthese der Forschungsergebnisse der letzten Jahrzehnte und der Erfahrungen der Ausgrabungen des Verfassers ohne die völlige Rekonstruktion der Siedlungsgeschichte veröffentlicht. Aus Mangel an modernen Forschungsergebnissen ist die Übersicht und Auslegung dieser Untersuchungen von grosser Bedeutung.

Das Siedlungssystem der Theissgegend im Frühneolithikum kann auf dem Gebiet der Körös-Kultur des Süd- und Mitteltiefenlands bzw. auf dem Gebiet ihrer Wechselform der oberen Theissgegend und der Partium untersucht werden. Zwischen den beiden Erscheinungsformen sind wesentliche Unterschiede in der Siedlungsdichte und in der Strategie des Lebensunterhalts wahrzunehmen. Im Süden ist der Bodenbau und die Produktion der Nahrung gestützt auf Schaf- und Ziegeezucht charakteristisch, in der oberen Theissgegend dienen aber der Lebenserhaltung die Viehhaltung, das Obsidian-Sammeln und ihren Tausch. Die Hindernisse der modernen Untersuchung bestehen darin, dass die Gemeinden im Süden vielmehr erforscht sind. Daneben kann es aber festgestellt werden, dass die Zahl und Umfang der Gemeinden grösser als die in der oberen Theissgegend sind. Die anrechenbaren Beispiele der Haustypen sind auch in der südlichen und mittleren Theissgegend zu finden: Biserna—Obala (Nosza—Gyöngypart), Ludas—Budzak, Röszke—Lúdvár, Tiszajenő, Szolnok—Szanda, Dévaványa. Diese Haustypen mit ihren aufgehenden Wänden und mit der rechteckigen, verkitteten, geflochtenen und mit Satteldach ausgestatteten Säulenkonstruktion differenzieren sich wesentlich von den Haustypen von dem Nahen Osten und dem Süd-Balkan. Gleichermaßen ist ein wesentlicher Unterschied zwischen der Siedlungsform der Theissgegend im Frühneolithikum und der erwähnten Gebiete wahrzunehmen. Für die letztere Gegend ist die sog. Tell-Siedlungsform charakteristisch, an der Theissgegend ist sie aber völlig unbekannt. Es ist zu vermuten, dass die Gründe dieser Verschiedenheit nicht allein geographisch-ökologisch waren, die eigenartige Entwicklung des Gebietes sollte dabei auch eine wesentliche Rolle spielen. Obwohl wir den genauen Angaben zur Zeit noch entbehren, es kann vermutet werden, dass die Grossviehzucht in der Theissgegend wichtigere Bedeutung hatte als der Bodenbau.

Der Grund der Lebenserhaltung, Siedlungssystem und Haustypen der Körös-Kultur im Frühneolithikum vertraten eine Übergangsperiode zwischen dem Frühneolithikum des Süd- und Ostbalkans und der mitteleuropäischen Linearbandkeramik Kultur. Am Anfang des mittleren Neolithikums kamen durch die Verbreitung der Linearbandkeramik Kultur die Hauptzüge der mitteleuropäischen Entwicklung zur Geltung, später, mit dem Auftreten der Szakálhát Kultur gewann bis zum Ausgang des Spätneolithikums die mit der obrigen gemischten Entwicklung-Typs des Balkans eine determinierende Rolle. Der Einfluss der mitteleuropäischen Linearbandkeramik Kultur ist vor allem an den Haustypen zu registrieren (Krasznokvajda, Csanytelek, Csongrád—Bokros), die balkanische Entwicklung hatte aber Einfluss auf die Siedlungsform und damit im Zusammenhang auf den Grund der Lebenserhaltung. Deshalb erscheint die Tell-Siedlungsform parallel mit der Periode der Szakálhát Kultur auf den Gebieten der Südtiefenebene (Battonya, Tápé—Lebő). Im Aufsatz wird festgestellt, dass innerhalb der Szakálhát Periode der für die Theisskultur charakteristische Bau von Grundgraben bzw. abgegrabener und verzimmerter Säulenkonstruktion und vom Lehmstrich schon erscheint, und hatte seine Blüte zur Zeit der Theisskultur bzw. der Gorzsa—Herpály—Csözshalom Gruppe. Das in Gorzsa aufgedeckte Gebäude von sechs Räumen war im Spätneolithikum der Theissgegend vermutlich nicht selten, der Fund ist Ergebnis der modernen und eingehenden Ausgrabungsmethoden. Mit Vorschein ähnlicher Häuser in der Zukunft müssen wir rechnen. Zur gleichen Zeit wurde die Tell-Siedlung in ganzen Theissgegend allgemein anerkannt und die damit verbundene

Siedlungskonzentration wurde auch charakteristisch. Die Grabenanlage um die Siedlung oder um einen Teil der Gemeinde erscheint erst zur Zeit der Szakálhát Periode (Csanytelek, Tápé—Lebő) und wird in der Gorzsa—Herpály—Csőszhalom Periode allgemein verbreitet (Gorzsa, Herpály).

Zur Zeit dieser späteren Gruppen kann aber auch der Wechsel der Materiellkultur bemerkt werden. Das Fundmaterial wird "lengyelisiert" und am Ende der Periode hatte es den gründlichen Wechsel des Siedlungssystem und der Siedlungsform zur Folge. Diese Veränderungen führten in die frühe Kupferzeit. Die Tell-Siedlungen verschwinden völlig, das grundlegende System der Ackerbau wird verändert, die Grossviehzucht gewinnt das Übergewicht, die beträchtlichen Gebäude von mehreren Räumen wurden wieder durch einfachere Häuser von einfacherer Säulenkonstruktion verwehself.

Betreffs der uns heute zur Verfügung stehenden Angaben kann festgestellt werden, dass das örtliche Siedlungssystem und die Haustypen lange Zeit kontinuierlich waren. Diese Kontinuität wurde nur für eine Zeit von der Entwicklung der Theisskultur unterbrochen. Durch die darauf folgende Integration in der Kupferzeit kehrte das Gebiet zu den örtlichen Traditionen zurück. Diese Traditionen wurzeln ursprünglich in den Grundlegungen der Körös—Starčevo Kultur und der Linearbandkeramik Kultur. Trotz dem graduell entstehende Übergewicht der Lengyel Traditionen, die eine Entwicklung von der späten Theissperiode zu der Entfaltung der Tiszapolgár Kultur zeigen, blieben die Überlieferungen des Siedlungssystem und der Haustypen überwiegend weiter lebendig, die in ihrem Charakter örtliche, zwischen den ägäischen-mediterranischen-balkanischen und mitteleuropäischen Kulturen stehende Übergangszone vertraten.